

Adiwasi Satpuda Shikshan Prasarak Mandal, Dhadgaon Sanchalit,
Maharaj Janardan Poharya Valvi Arts, Commerce and
Shri. Vishnu Krishna Kulkarni Science College,
Dhadgaon,

Tal. Akrani, Dist. Nandurbar (M.S.) 425414

Prin. Dr. H. M. Patil

Chairperson

9404881540

hmpatil40@gmail.com

IQAC

E-mail Id : mjpgv.iqac@gmail.com

Track Id : MHCOGN12187

NAAC ACCREDITED C++

Prof. Suresh S. Patil

Coordinator

9403087581

sureshpatildhd.sp@gmail.com

Outward No. /2019-2020

Date :

Research Publications 2019-20

Title of paper	Name of the author's	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Rogor Induced Histopathological Changes in the gills of fresh water fish <i>Puntius stigma</i> from Sukhana River, Aurangabad (M.S.) India.	Dr.S.E.Shi nde	Zoology	Journal of Global Resources	2019	2395-3160
Seasonal Variation of Ground water Parameters in a dumping site at Beed, Dist. Beed (M.S.) India	Dr.S.E.Shi nde	Zoology	Journal of Global Resources	2019	2395-3160
Problem of prospectus of Indian Agriculture	Dr.V. G. Gonekar	Geograph y	IJRAR	2019	2349-5138
Direction Towards Sustainability Through Tribal Tourism: A Case Study of Alirajpur	Dr.V. G. Gonekar	Geograph y	Journal of Social science and Humanities	2019	2320-4702
"Sanshodhan Swarrop Va Disha"	DR. S.R.Mahal e	Marathi	Journal of Research And Developme nt	2020	2230-9578
"Ambedkarvadi Kavi: Dr. Yashavant Manohar"	DR. S.R.Mahal e	Marathi	Journal of Research And Developme nt	2020	2230-9578

PRINCIPAL

A.S.S.P.Mandal's

Maharaj J.P. Valvi Arts, Comm., &
Shri. V.K. Kulkarni Science College
Dhadgaon Tal. Akrani Dist. Nandurbar

"Jagatikikaran Aani Marathi Gramin Kadambari"	DR. S.R.Mahale	Marathi	UGC Care Journal Drushticon	2020	0975-119X
Smart Libraries & Internate of Themes	Dr. D.V.Patil	Library Science	Journal of Heritage	2020	0474-9030
Devlopment of A Grade Public Librarisis in Khandesh Region	Dr. D.V.Patil	Library Science		2020	0474-9030
"आकांक्षा पारे की कहानी मे चित्रित नारी"	Dr.M.H.Patil	Hindi	Research Journey	2020	2384-7143
Shanshodhache suvarup vayapti aani tappe	Mrs. K.S.Salve	Marathi	Dnyanpeethi pratishthan	2020	2230-9578
The Occarance of deathin Donald Halls poetry	Dr.B.G.Pawar	English	Ajanta publication	2020	2227-5730
Domestication of setaria glauca (L.) P. Beauv. And brachiaria ramosa stap f. Promising small millets in sakri tahsil of Dhule district, Maharashtra state, India.	Dr. H.M.Patil	Botany	Internationa l Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)	2020	2320-2882

PRINCIPAL
A.S.S.P.Mandal's
Maharaj J.P.Vaidya Arts, Comm. &
Shri.V.K.Kulkarni Science College
Nandurba Tal Akrani Dist Nandurba

ROGOR INDUCED HISTOPATHOLOGICAL CHANGES IN THE GILLS OF FRESHWATER FISH *PUNTIUS STIGMA* FROM SUKHANA RIVER, AURANGABAD (M.S) INDIA

¹R.Y. BHANDARE, ²P.R. MORE, ³A. J. KHARAT, ⁴S.E. SHINDE and ⁴T.S. PATHAN

^{1,3}dept. Of Zoology, Mgv's Arts, Science And Commerce College, Surgana, Dist. Nashik (M.S).

² Dept. Of Zoology, Kai Rasika Mahavidyalaya, Deoni, Dist. Latur

⁴dept. Of Zoology Maharaja J.P Valvi Arts, Commerce & Shri V.K Kulkarni Science College Dhadgaon (Dist-Nandurbar).

⁵dept. Of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce And Science College, Shirur (K.A.) Shirur, India.

ABSTRACT:

Histological biomarkers of toxicity in fish organs are a useful indicator of environmental pollution. The histological effects of rogor, an organophosphate insecticide, on the gill tissues in *Puntius stigma* were determined. The fishes *Puntius stigma* were exposed to lethal concentrations at 96 hrs LC₅₀ and sub lethal concentrations at (1/5, 1/10 and 1/15 ppm) of rogor for 30 days. The fishes shows severe histological changes in the gill lamellae such as bulging, epithelial hypertrophy, fusion of secondary lamellae, hemorrhage, curling of lamellae, swelling of pillar cells, swelling of chloride cells.

Key word: Histopathology, Rogor, LC₅₀, Sub-lethal Concentration, Gills, *Puntius stigma*.

Introduction:

Fish species were recently suggested as environmental biomarkers (Tom *et al.*, 2003). Quantification of fish metallothionein transcript levels in absolute units has only recently been presented (Evans *et al.*, 2000). It also, considered as early warning for degradation of environmental quality, but also specific measures of the toxic, carcinogenic and mutagenic compounds in the biological materials (Verlecar *et al.*, 2006).

Fish are very susceptible to bioaccumulation in their fatty tissues, as they take up linden residues from the water through the gills and skin (Ortiz *et al.*, 2002). The exposure to chemical contaminants can induce a number of lesions and injuries to different fish organs suitable for histopathological examination in searching for damages to tissue and cells (Rabitto *et al.*, 2005).

In fish, gills are critical organs for respiratory and osmoregulatory functions. Respiratory distress is one of the early symptoms of pesticide poisoning. In the gills these toxicants appear to break down the adhesion between epithelial branchial cells and the underlying pillar cells; this is accompanied by a collapse of the structural integrity of the secondary lamellae and subsequent failure of the respiratory functioning of the gills.

A review of literature shows that no much more efforts were made to study the histopathological changes caused by rogor (dimethoate) in the different tissues of the freshwater fishes, *Puntius stigma*. The present investigation was undertaken to study in detail the histopathological changes in the gills of the freshwater fishes, *Puntius stigma* after acute and chronic exposure to the rogor.

MATERIAL AND METHODS

The live specimens of *Puntius stigma* were collected from Sukhana River flowing near Nipani, 25 km away from Aurangabad (M.S.) and brought to the laboratory. The fishes were maintained in glass aquaria and were acclimatized for four weeks. During the acclimatization healthy fishes showing normal activities were selected for histopathological studies.

The fishes were maintained in sufficiently large aquaria so to prevent overcrowding, the acclimatized fishes were given artificial air by aerator. Glass aquaria of size (3* 1* 1* feet) were used as test container.

SEASONAL VARIATION OF GROUND WATER PARAMETERS IN A DUMPING SITE AT BEED, DISTRICT BEED (M.S.), INDIA.

¹Sairy Abdullah Bin Saleh, ²S. E. Shinde and ³T. S. Pathan

¹ Department Of Zoology, Milliya Arts, Science & Mgmt. Science College, Beed, (M.S.) India

² department Of Zoology, M. J. P. V. Arts, Commerce And Shri. V. K. K. Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar (M.S.) India.

³ department Of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce And Science College, Shirur Kasar Dist. Beed (M.S.) India.

E-Mail: - Tanvirforu@Rediffmail.Com

Abstract:

The groundwater is considered as less polluted as compared to the surface water, due to the reduced exposure to the external environment. But lack of sanitation, improper waste management, have a potential to spoil the purity of the ground water leading to increased pollution levels. Groundwater is the water located beneath the earth's surface in soil pore spaces and in the fractures of rock formations. A unit of rock or an unconsolidated deposit is called an aquifer when it can yield a usable quantity of water. The depth at which soil pore spaces or fractures and voids in rock become completely saturated with water is called the water table. Groundwater is recharged from, and eventually flows to, the surface naturally; natural discharge often occurs at springs and seeps, and can form oases or wetlands. The present investigation deals with assessment of the water quality of ground water analysis in the vicinity of a dumping site at Beed. The physico-chemical characteristics were studied and analyzed during January 2012 - December 2012. Seasonal variations at eight different vicinity of a dumping site at Beed [M.S] India were observed. The results revealed that the condition of different vicinity of a dumping site at Beed in different seasons showed fluctuations in physico-chemical parameters.

Key words: seasonal variations, ground water, quality and vicinity of a dumping site.

INTRODUCTION

In the recent time, it's standard that what's the worth or importance of fresh to the all quite animals, plant and mortals, as a result of fresh relates to their health. As water is of course occurring water on the Earth's surface in ice sheets, ice caps, glaciers, icebergs, bogs, ponds, lakes, rivers and streams, and underground as groundwater in aquifers and underground streams. water is mostly characterised by having low concentrations of dissolved salts and different total dissolved solids. the quantity of water on the world earth is calculable to be close to 1388 million billion cube-shaped meters. Of this total quantity, major half 1348 million billion cube-shaped meters (97.3%) is entrenched by the salt water within the oceans. Only 37.5 billion metric capacity unit (2.7%) water happens within the kind of water. Of this total water, 28200 thousand billion metric capacity unit (2.04%) is within the kind of polar ice and glaciers, 8450 thousand billion metric capacity unit (0.61%) as well water and 127 thousand billion cube-shaped meters within the kind of lakes, rivers, etc. (Tyagi et al., 2017).

Open dumps- sadly still principally determined in developing countries – wherever the waste is drop in uncontrolled manner, are often prejudicial to the urban setting. These wastes return from a varied vary of sources from domestic, agricultural and industrial. In Beed town, the solid waste is drop within the most unscientific manner not like in several developed countries, wherever the waste is drop on the premise of their nature, like perishable and non-biodegradable. The solid waste collected and drop in Beed town is heterogeneous in nature. The municipal solid waste, additionally to perishable waste like polysaccharide, hemicelluloses, lignin, pectin, starch, protein, lipids additionally possesses range of chemicals like detergents, inorganic chemicals, complicated organic chemicals and metals. These parts square measure

Problems and Prospectus of Indian Agriculture

Dr Vijay Kumar Gonekar (Assistant professor) MJPV ASC College
Dhadgaon, Maharashtra, India.

Abstract

Indian agriculture plays a very important and crucial role in Indian economy. India is second for largest population as well as area of arable land in the world and is a major producer of a number of agriculture products. Various industries depend upon agriculture for raw material. Most of the village population depends upon agriculture for employment. It is the largest sector in India for creating and giving employment opportunities to village people. It is the sector which gives food grains, vegetables and other necessary items to people in the nation. But this sector has gone from a very adverse situation from last few years due to various reasons such as increased prices of fertilizers, seeds, pesticides, labour wages, shortage of labour, pricing policy of agriculture goods, and so on. Lakhs of farmers makes suicides due to this reason. Government makes various policies but this problem did not get a final solution.

Key words: Agriculture, employment, food grains, farmers, Vegetables

Introduction:

India is an agrarian economy. Near about 68.84% of the total Indian population lives in rural area. They mostly depend upon agriculture for employment. It provides food grains, vegetables, milk and other daily needs goods to the people in the nation. It provides raw material to the industries such as sugarcane to sugar industries, oil seeds for oil industries, cotton for cloth industries and other agro based industries. It helps the economic development of the nation. Transport business also depends upon agriculture production by exporting agriculture goods foreign exchange receives by the government in the form of taxes. In economic planning agriculture sector is very important.

Objectives of the study:

1. To study the importance of agriculture in the Indian economy.
2. To study the problems of Indian agriculture.
3. To study the prospectus of Indian agriculture.

Hypothesis of the study:

1. The importance of agriculture in Indian economy increases day by day with growing population.
2. The Indian agriculture faces many problems last few years.
3. The prospectus of Indian agriculture in future is very bright and challengeable.

Research Methodology:

For writing this research paper primary and secondary sources of data are used. In primary sources discussion with farmers, observation of farmers and in secondary data internet, reference books, conference proceedings, etc. are used. Indian agriculture is the largest and very important sector in Indian economy. It plays a very vital role in the economy. Majority of the population depends upon agriculture and related activities. It provides the food grains, vegetables, milk etc. to the economy. It also provides the raw material to various industries. It also gives foreign exchange to the government by exporting the agriculture goods. Government also takes in to consideration this sector while making planning. It means this sector is very important in the economy. But last two decades this sector has gone from a very bad and adverse situation due to various reasons. Some of them are natural and some others are manmade.

Problems of Indian Agriculture Quality of seeds:-

Indian farmers use their own seeds which give less yield or income. They use traditional method for growing crops. They fear for the prices of seeds. In order to solve this problem government established the National Seeds Corporation (NSC) in 1963 and the State Farmers Corporation of India (SFCI) in 1969 High Yielding Variety Programme (HYVP) was launched in 1966-67 for increase the production of food grains in the nation.

Irrigation:-

It is the most important factor in the agriculture. Without irrigation there is no guarantee to grow the crop. India is the second largest nation for largest irrigated nation in the world after China. Only one third area is under the irrigation. Remaining two third area was depending upon monsoon. Monsoon didnot come on time. This results less income. Government tries to overcome this problem by constructing dam, by closing the river for irrigation purpose.

Lack of mechanization:- Mechanization in agriculture is not yet made. Mechanization means not only purchase of tractors but also all other work in the agriculture is made with machinery where as labour force is avoided. Some measures are taken after green revolution(1960) for mechanization of agriculture but expected results are not yet get.

Small land holding:- The average size of land holding was 2.28 hectares in 1970-71 it is reduced to 1.82 hectares in 1980-81 and 1.50 hectares in 1995-96 it further decreases due to various reasons. The small land will not be properly cultivated. The land holding in the nation is different in different states. The land of father is equally distributed among his sons. So it becomes less and less. Irrigation becomes difficult in such small farm.

Storage facility:- This is the another problem faced by Indian agriculture is to where, when, how the produced goods are stored. In the market in harvest season prices were less and in off season prices were more as compare to season. So due to lack of storing facility farmers get less prices to their crops. Now a days there are number of agencies were engaged in ware housing and storage activity such as FCI (Food Corporation of India) CWC(Central ware housing Corporation) STC(State Ware housing Corporation) but it is difficult to a small farmer to store the goods in these godowns due to various documents and other formalities. One thing is seen in Latur district when farmer store the goods in these godowns, after some months the goods are not there and farmers were shocked.

Agricultural Marketing:- Marketing is another problem of Indian agriculture. Farmers sell their products in mandi or aadat shop where prices were declared daily. Price was not depend upon production cost. It is declared by the purchaser, agent. So expected prices did not got by farmers. Many times cost is more than selling price. So farmers get loss by selling their products. Some goods like vegetables, milk were perishable goods. It will be sale quickly. So in harvest it got less prices. In many cases farmers sell their goods to local venders due to borrowing money from them. It means marketing of agriculture goods is major problem of Indian agriculture.

Transport Facility:- This is another major problem of Indian agriculture. The villages are not connected to the highways or district roads. The condition of roads was very bad. In rainy season farmers can't carry their products to market. Now a days also the roads in villages are bullock carts roads. There were very much mud on roads in rainy season. So farmers can't get the prices of their goods due to lack of inadequate transport facility. Carrying goods is very much costly to farmers which results high cost of production.

Scarcity of capital:- This is the big problem of Indian farmers. There is scarcity of capital. Farmers borrow from private money lenders, private institutions and then in harvest season they sell their products in less prices to repay the loan. The interest rate was very high as compare to banks and other government institutions. Only one thing is that there is no need to give various documents to money lenders. Now a days also from independence period borrowing money from private money lenders is very much in rural area.

Manures, fertilizers and biocides:- From thousands of years Indian soils have been used for cultivating crops without any replenishing. This will results in low productivity as compare to other nation in the world. So by using more fertilizers and manures for growing crop in Indian soil fertilizers were necessary. But in olden days when population was very less then without using fertilizers land were cultivated. Now a days due to high demand and expectation of high yield from land fertilizers were use at high proportion. Now a days various disease were come on crops. So to preventing it from disease the use of pesticides were necessary. It will results in high cost of fertilizers, pesticides to farmers.

Soil Erosion:- A big tracts of fertile land suffer from soil erosion by water and wind. Every year in India some area suffer from wind and some area suffer from water i.e. flood etc. This is natural calamities. Various parts of the nation every year suffer from these disaster. So this area must be properly treated and restored to its original fertility.

Labour Problem:- One of the major problem in rural area for agriculture is labour shortage. Inspire of the big employment creator and giver this sector, suffer from labour shortage, high wages etc. Mechanization is very less. So this sector has suffered from labour problem. Migration of rural people to urban area is one of the reason of labour shortage.

Uncertainty of getting income:- Uncertainty is one of the problem of getting income from agriculture. Most of the land were depends upon monsoon. There is no guaranteed source of water to agriculture. Monsoon was very uncertain and whimsical. Due to pollution, less area of forest the rain fall is decreases day after day and year after year. So there is no guarantee of getting income from crops in the agriculture. So migration of farmers and labourers increase day by day.

Illiteracy, theism:- Most of the farmers in Maharashtra were illiterate. They depend upon god. Their faith is on theism. Another thing is that the educated people like service, less educated people went in to business and uneducated people were come in agriculture. So this is another serious problem in Maharashtra. Most of the farmers keep faith on theism. So this results in less income or no income.

Low productivity:-

The productivity of Indian agriculture land is very less as compare to other nations productivity. Due to less mechanization, shortage of capital, no permanent source of water, dependability on monsoon, migration of labour from rural to urban area, various disease on crop, less use of fertilizers, low quality seeds etc. are the reasons of low productivity of Indian agriculture. These are some of the major problems of Indian agriculture faced by the farmers. Now a days also India is an agrarian economy. Most of the rural people depend upon agriculture and related activities. But this sector has gone from a very adverse situation.

Prospectus of Indian Agriculture:-

India is second in the world for large population after China. It is also second in area of arable land in the world. In recent period becoming an agrarian economy there is shortage of food grains in India. But after green revolution the production is increase. But population is also increase at a faster rate. As compare to population growth other sector like industry, service sector were not developed. So there is a big stress on agriculture for employment, food grains, vegetables, milk etc. It is the responsibility of agriculture sector for supplying the food grains, vegetables, milk etc. to the people in the nation. According to the union government estimates, India's food production was 291.95 MT in 2019-20 for 2020-21 the government has set the target upto 298.3 MT food production, must be doubled by 2050 to match the country's population and income growth. This is the very big and unachievable target to agriculture because the productivity of the land become less and less due to continuous use for cultivation, continuous use of chemicals, pesticides etc. The quality of fertile land will be decrease day by day. No farmer will ready to cultivate land due to uncertainty, when he gets another source of income he will ready to leave land. On the other hand as growing population there is need of food, cloth, shelter. More use of cotton for cloth become necessary and for shelter, people use agriculture land for construction of row houses, shopping complex, flat systems, malls, roads etc. So the area of fertile land decreases day by day. Because land is gift of nature and it's size is limited. We can't increase or decrease it's size. This is a challenging task for people in every nation. For the fulfillment of food grains, vegetables, land will be limited and it's demand will increase day by day.

Conclusion:-

Agriculture sector plays an important role in every nation. The basic needs of the people i.e. food, cloth, shelter were satisfied with the help of agriculture. So it is a prime responsibility of agriculture sector to provide food grains, vegetables, milk and other daily needs products to the people in the nation. So in near future it is a challenge to agriculture because size of land is limited, with growing population the needs of people for food grains, houses, will increase. Most of the fertile land is used for the construction of houses, malls, shopping complex, markets, roads, etc. So the size of fertile land will decrease and on the other hand the demand for the food grains and other daily needs items will increase. There are various problems in front of Indian agriculture. So it is a very difficult situation in front of this sector in coming future.

References:-

1. Rudra Datt, K.P.M. Sundaram, *Indian Economy*, S. Chand and Company Limited New Delhi
2. S.R. Takale, T.V. Powale(2009) *Agricultural Economics*, Serials Publications, New Delhi
3. Dr. Kavimandal Vijay, *Agricultural Economics*
4. Dr. Munde T.V. *Issue of farmers Suicides in India Past Present and Future*, Conference proceeding(2015)
5. Dr. R.V. Bhole, Dr. H.B. Rathod, *Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges*, Conference Proceedings (2021)
6. Dr. Neeta Vani, *Agriculture Economics*, Prashant Publications, Jalgaon (2012)
7. Prof. L.N. Chavan, *Indian Economy*, Prashant publication Jalgaon, 2008
8. Dr. Mangal Jungle, *Economy of Maharashtra*, Prashant publication Jalgaon, 2008
9. Prof. B.G. Khatal, *Indian Economy*, Prashant publications Jalgaon, 2012
10. <https://pscnotes.in/problemsfaced>
11. <https://www.yourarticlelibrary.com>
12. Discussion with farmers in Latur Dist. and agri-officers

The Global Association of Social Sciences

Government Registration No. 03 / 27 / 03 / 15269 / 12

Registered India Office

Sector FH / 369 , Vijay Nagar , Scheme No. 54 , Behind Shekhar Residency , Indore ,
Madhya Pradesh , PIN 452 010 , INDIA

Visit us at www.gass.org.in E mail sunilgoyal1967@gmail.com , Mob. + 91 94253 82228

CERTIFICATE OF PUBLICATION

It is hereby certified that research paper entitled

DIRECTIONS TOWARDS SUSTAINABILITY THROUGH TRIBAL TOURISM - A CASE STUDY OF ALIRAJPUR

has been published in

The International Research Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN 2320 - 4702, VOL. 8, No. 11, Nov (2019).

An Official International Double Blind Peer Reviewed Referred Recognized
Indexed Impact Factor Open Access Monthly Scientific Research Journal of
The Global Association of Social Sciences www.thegass.org.in

S. No.

Author(s) of the research paper
GONEKAR, VIJAY KUMAR

1. **MJPV ASC College Dhadgaon, District Nandurbar, Maharashtra, India**

Included in UGC Approved List of Journals, Journal No. 64811.

Indexed in SJIF and Directory of Research Journals Indexing, DRJI, Journal ID : 586.

Scientific Journal Impact Factor Value for 2019 is 6.279, visit at <http://sjifactor.com/>

Issued at Indore , The 25 th Day of Dec., 2019

Dr. Sunil Goyal

B.Sc. , D.T.T. (Hons.) , M.A. , PGDBM , Ph.D. , FGASS , FIRJSSH , FISROSET
Editor in Chief (Hon.)

The International Research Journal of Social Sciences and Humanities

Self Attested
3/11/20

ISSN 2320 – 4702

An Official International Double Blind Peer Reviewed Referred Recognized
Indexed Impact Factor Open Access Monthly Scientific Research Journal of
The Global Association of Social Sciences www.thegass.org.in .

THE INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Vol. 8, No. 11, Nov, 2019

Rs. 600 , \$ 60 , € 60 , £ 60

Included in UGC Approved List of Journals, Journal No. 64811, [Click here to see and verify.](#)
Indexed in SJIF and Directory of Research Journals Indexing, DRJI, Journal ID : 586,
Scientific Journal Impact Factor Value for 2019 is 6.278, visit at <http://sjifactor.com/>

2019

Copyright 2012 @ All rights reserved by www.thegass.org.in

Scanned with OKEN Scanner

DIRECTIONS TOWARDS SUSTAINABILITY THROUGH TRIBAL TOURISM - A CASE STUDY OF ALIRAJPUR

GONEKAR, VIJAY KUMAR

MJPV ASC College Dhadgaon, District Nandurbar, Maharashtra, India

ABSTRACT

Tribes constitute an important segment of Indian Population. They carry a distinctive style of life, in terms of quality life and cultural ethos. Although, the tribal areas are rich in natural resources, performing levels of these areas and communities are comparatively low. In this context tribal tourism can be a good avenue for directing towards Sustainable development and environment conservation. Tourism as an industry can not only strengthen the economy, but also keep in preserving the cultural heritage.

Keywords: Tribal, Sustainable, Tourism, Cultural, and Resources.

Rural India has a lot to offer to the people. To identify these areas and to explore the possibilities of tourism in this region, the united efforts of the Central Government and the State Governments are needed. It is very important to encourage tribal tourism in the country. Only then can tribal tourism be expanded and developed. The Government of India has made it clear in the definition of rural tourism that any tourism which reflects the heritage of rural life, art, culture and rural sites, which brings economic and social benefits to the local community, as well as tourists and locals. If there is a possibility of enriching the tourism experience by dialogue between, then it can be called 'rural tourism'. Rural tourism is essentially an activity that is conducted in rural areas of the country. It is multi-dimensional, which includes farm / agricultural tourism, cultural tourism, nature tourism, adventure tourism and eco-tourism.

Unlike traditional tourism, rural tourism has certain specialties, such as being experience-oriented, with a population scattered at its tourist sites, a predominance of the natural environment, an abundance of festivals and local festivals and culture. It is based on the preservation of heritage and tradition. In India, the Ministry of Tourism has laid special emphasis on the development of such rural tourist places which are glorious in terms of rich arts, culture, handlooms, heritage and crafts. These villages are rich in both natural beauty and cultural splendor. Rural tourism is expected to increase the benefits of rural areas in terms of rural productivity, preservation of rural environment and culture, participation of local people and help in appropriate adaptation between traditional beliefs and modern values.

CREATIVE EFFECT OF TRIBAL TOURISM

The most important impact of increasing tribal tourism is on the economy of tribes. With the increasing number of tourists in tribal areas, increasing the level of trade among people will also increase their income levels. This will also create employment opportunities for the youth.

Traditional handlooms and handicrafts of any place are a matter of pride for the local people. Through tourism, tourists get the benefit of purchasing the finished product directly from the tribal people. It has a positive impact on the entire economy. The exchange of ideas with tourists will create new ideas in tribal people. This will increase tribal people's interest in education, preventive health care, modern equipment, etc. This will also help in spreading literacy universally.

As more and more tourists visit the villages, connectivity through roads will improve and public transport will increase. Tribal living near sanctuaries and safe gardens can teach their urban partners the protection of nature. Being in the

refuge of nature for centuries, they are definitely more aware of the ways of preserving nature.

Tourists can develop an interest in local religious and traditional rituals, which can serve as a catalyst for social harmony.

IMPROVEMENT PROSPECTS

For sustainable development, it is necessary to have more creative effects and less negative effects. The same applies to tribal tourism.

1. To make tourists feel comfortable in tribal areas, they can be provided with detailed information about their destination. They can also be informed about the special customs prevalent in an area so that they can prepare themselves accordingly.
2. There is a need to provide basic infrastructure and logistic facilities in the tribal villages. Access to tribal villages can be improved by the arrangement of roads connecting the nearest railway station or highway. This will benefit the tourists as well as the tribes, but it would be better that instead of building a large number of hotels or guest houses in tribal areas, home stay (accommodation facility) is preferred. With this, tourists will get a taste of local cuisines prevalent in tribal areas as well as traditional methods. This will help the tourists to connect with the tribal's in a short time.
3. Flora and fauna found in tribal areas can be a good source of learning for students. Students can be allowed to travel after due approval from the competent authorities. In this way, students will learn to value nature.
4. Language can be an important issue in terms of tribal tourism. Hence, tourists can be given the option of having interpreters in case of difficulty. Interpreters need to be trained and qualified for this purpose.
5. Most villages in tribal areas have a traditional identity, which makes them unmatched. Many such traditional products have been recognized by providing geographical indicators or GI tags. These include agricultural products,

handicrafts, textile products, sweets, natural items, manufactured goods, sacred items etc. All these GI tagged products are always displayed on national and international forums and are in great demand in the market. The government can take measures to ensure that tourists can directly experience the entire process of manufacture, packaged and display of these products. This will increase interest in tourists and ultimately increase the number of tourists coming to tribal areas. Many tribal areas of India are rich in herbs and other Ayurvedic products, which are very important from the medical point of view. The government can develop suitable infrastructure to attract such tourists, who are willing to get treatment facilities in the tribal areas.

6. As far as tribal tourism is concerned, the role of state governments is very important. Each state government has a separate ability to attract tourists. Therefore, it is necessary that the state governments recognize this potential and establish close coordination with the central government in promoting tribal tourism. This will benefit the entire country in the tourism sector.

MAJOR TOURIST PLACES OF ALIRAJPUR

Alirajpur is located in the Malwa region (western part of Madhya Pradesh). With many tourist spots, Alirajpur becomes an attractive tourist destination for art lovers. First of all, the district is famous for wood carving which exhibits exquisite and beautiful craftsmanship. Since the area is populated by the Bhil tribe, it has also become the center of Bhils for a wide variety of trades and occupations.

Another attraction in Alirajpur is the famous mango orchards here. Additionally, an exceptionally unusual classification of "Nur Jahan" mangoes, with only a few trees left, is found in the region, particularly in the Kattiwada tehsil, which is located about 60 kilometers from Alirajpur.

The topography of Alirajpur is predominantly hilly and mainly depends on agricultural efforts, especially mangoes. Alirajpur is famous for agricultural trade and mango trade.

Another attraction of the district is known for traditional pearl jewelery. Woven in blue multicolored necklaces, bangles and earrings, beaded works are recognized in local fairs and fairs for their professionalism and beauty. The traditional clavicle (necklace) made of silver or white metal passed from one generation to another is also popular among other urban women.

There are also Jain temples in the district which are worth visiting. For example, Lakshmani Tirtha Temple, here considers the idol of Padma Prabhu Swami as its deity.

CONCLUSION

Tribal areas have a lot to offer to the people. To identify these areas and to explore the possibilities of tourism in this region, the united efforts of the Central Government and the State Governments are needed. It is very important to encourage rural tourism in the country. Only then can rural tourism be expanded and developed.

REFERENCES

Singh, Jugbir (2010). Ecotourism. Delhi : I K International Publishing House Pvt. Ltd.

Mallya, A. (2008). Ecotourism and the Community Participation. Delhi : Authors Press.

www.alirajpur.nic.in

***

Volume 10 (Special Issue 4)
January, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

२६ जानेवारी २०२०

भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती Research Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat

V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

"संशोधन पद्धती" (Research Methodology)

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	महाविद्यालयीन प्रशासकिय कर्मचाऱ्यांची भूमिका	1-3
02	प्राचार्य, डॉ. एस.एस. शिंदे	प्रश्नावलीचे स्वरूप, रचनातंत्र व गुणदोष	4-9
03	प्रा.डॉ. डी.के. खोकले	सामाजिक संशोधनात संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग	10-13
04	प्रा.डॉ. रमाकांत तिडके	सामाजिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता	14-16
05	डॉ.नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	पुरातत्वशास्त्रीय साधने व त्याचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्त्व	17-20
06	Dr. Raviraj Furade	A Critical study about the use of ICT in Teacher Education	21-24
07	डॉ. बी.आर.भोसले	आशय विश्लेषणाचे संशोधनातील महत्त्व	25-27
08	प्रा.डॉ. अर्चना एन.धर्मे	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	28-31
09	प्रा.डॉ. के.डी. कावरे	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	32-36
10	प्रा.डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	तथ्य संकलनाच्या पध्दती	37-40
11	Dr. Vaishali Meshram	Research Methodology for Research in English : An Overview	41-44
12	प्रा. डॉ. विद्या खंडारे - गोवंदे	सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलनाचे तंत्रे	45-47
13	डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	संशोधन अहवाल	48-51
14	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	संशोधन आराखडा: प्रकार व महत्त्व	52-55
15	प्रा.डॉ. मधुकर चाटसे	सामाजिक संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्त्व	56-57
16	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	IMPACT OF QUESTIONNAIRE IN RESEARCH	58-60
17	प्रा.डॉ.निता रामराव बावणे	संशोधनाचे स्वरूप , व्याप्ती व टप्पे	61-63
18	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	Important Role of Survey Methodology in Sociological Research	64-69
19	Dr. Madhu Khobragade	Research techniques and its Significance	70-71

83	सचिन प्रकाशराव देशमुख डॉ. आर. व्ही. म्हस्के	संशोधनाचा अर्थ व आदर्श संशोधकाचे आवश्यक गुण	275-277
84	प्रा. रामप्रसाद मोहनराव ढडगीर	ऐतिहासिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता व तथ्यांचे विश्लेषण	278-279
85	डॉ. एस. डी. खैरनार प्रा. ए. एन. वळवी	संशोधनात प्राचीन, ऐतिहासिक दस्तऐवज आणिपुरातत्वशास्त्रीय साधनांचे महत्त्व	280-282
86	प्रा. कैलास बुधा वाघ	संशोधन अहवाल (स्वरूप व आशय, वैशिष्ट्ये)	283-284
87	जयेश रामदास ब्राम्हणे प्रा.डॉ. दिनकर एस. कळंबे	आदर्श संशोधन पद्धतीमध्ये मुलाखत तंत्राचे फायदे व तोटे : एक अभ्यास	285-288
88	प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी	शैक्षणिक संशोधनासाठी संगणकीय सुविधांचा उपयोग	289-291
89	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	Sampling Technique and Types of Sampling	292-294
90	Dr. Mahadeo Sadashiv Disale	Research Report Writing : A Critical Study	295-297
91	Patil Jayashri Ramrao	A study of Effectiveness of Experiential Learning on Achievement of English Subject at Primary Level	298-300
92	Dr. Uttam V. Nile Prof. RupeshR. Deore & Dr. Sandip. S. Bhavsar	How To Write Research Report ?	301-305
93	Dr. Hemant Sudhakar Dalal	Comparative Literature	306-307
94	संतोष गंगाराम रौंदळ	"संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व"	308-309
95	स.प्रा.कु. रंजना एच. आडे	संशोधन आराखडा व प्रकार	310-313
96	डॉ. दिपक लोटन सुर्यवंशी	मराठीतील साहित्य संशोधन	314-316
97	प्रा.डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	"संशोधनात गृहीतकृत्याचे महत्त्व आणि उपयुक्तता"	317-319
98	प्रा.डॉ.एस.जी.गोल्डे लक्ष्मण महारू राठोड	संशोधनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये	320-321
99	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	"संशोधन स्वरूप व दिशा"	322-324
100	श्रीमती कामिनी रामदास पवार डॉ. संजय एस. शिंदे	वैज्ञानिक संशोधन पद्धती	325-327

"संशोधन स्वरूप व दिशा"

प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले (मराठी विभाग प्रमुख)

महाराज ज.पो.वळवी कला, वाणिज्य व श्री.वि.कृ. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरवार

प्रस्तावना :-

कोणत्याही क्षेत्रातील संशोधन हे एक बौद्धिक व मौलिक कार्य आहे. संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येची सोडवणूक होय. मुळात शोध घेणे ही माणसाची एक मुलभूत प्रवृत्ती आहे. कुतूहलातूनच माणसाची शोध प्रक्रिया सुरू होते. माणसाच्या मनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांमध्येच खऱ्या अर्थाने या शोध प्रक्रियेचे रहस्य दडलेले असते. केवळ एखाद्या गोष्टीचा शोध घेणे म्हणजे संशोधन नव्हे. तो संशोधनाचा पहिला घटक ठरतो, परंतु त्या घटकांचे संश्लेषण, विश्लेषण करणे, त्यावर पुन्हा विचार करणे, नव्या सिद्धांतापर्यंत पोहचणे या प्रक्रियेमुळे संशोधनाला परिपूर्णता प्राप्त होते. अर्थात कोणतेही संशोधन ही एक सतत चालणारी अशी चिंतनशिल प्रक्रिया आहे. संशोधन हे एक पद्धतीशास्त्र आहे, शोध घेणे, नव्याचा शोध घेणे, पुराव्या आधारे एखादी गोष्ट सिद्ध करणे किंवा सिद्ध गोष्टींचे नव्या स्वरूपात उपयोजन करणे, चिकित्सा करणे असे अनेकविध अर्थ व प्रक्रिया आहेत. संशोधन हा सत्याकडे प्रवास करणारा अभ्यासपूर्ण मार्ग आहे. कष्ट आणि विशिष्ट प्रकारच्या नियोजनामुळे संशोधनाच्या माध्यमातून सत्याप्रत पोहचता येते.

मानवी जीवनात आज विज्ञानयुगामुळे प्रचंड परिवर्तन झालेले दिसून येते. मानवी जीवनातील या परिवर्तनाबरोबरच साहित्याचे क्षेत्रही विस्तारित झाले आहे. मानवी जीवनातील प्रतिबिंबाचा साहित्य हा आरसा असेल तर साहित्यातील परिवर्तन हे नक्कीच लक्षणीय असल्याचे आपल्याला जाणवेल या परिवर्तनाचा शोध घेणे, हे साहित्याच्या आकलनाच्या संदर्भात महत्वाचे ठरते. केवळ आशय आणि अभिव्यक्तीच्या पातळीवरच आज साहित्याचे आकलन मर्यादित राहिलेले नाही, तर त्याला सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची परिमाणेही प्राप्त झालेली आहेत. म्हणूनच आज साहित्याचे आकलन क्षेत्रही विस्तारलेले दिसते. या पार्श्वभूमीवर आजच्या साहित्य संशोधनाचा वेध घेणे महत्वाचे आहे.

ललित साहित्यासोबतच चरित्र, सामाजिक-राजकीय विषय, इतिहास, प्रवासवर्णन, चित्रपट, संगीत, आरोग्य, संस्कृती, कोशल्य, प्राचीन परंपरा, लेणी, भाषा, लिपी, मंदिरे, हस्त लिखिते या आदी अनेक विषयांवरील लेखनासाठी अभ्यासपूर्ण तंत्र अवगत असणे आवश्यक आहे. साहित्य हे केवळ आनंदापुरते वा सौंदर्यजाणिवेला परिपुष्टता देण्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर त्यांचे सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठाने आज अधिक महत्वाचे मानले जाऊ लागले आहे. त्यामुळे समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान यासारख्या अनेक विषयांशी असणारा साहित्याचा अनुबंध लक्षात घेणे महत्वाचे आहे.

संशोधन म्हणजे काय? :- एखाद्या समस्येबद्दलची माहिती पद्धतशीरपणे जमा करणे, त्याचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन करणे आणि संकलित माहितीचे तर्कशुद्धिरला अर्थनिर्वचन करणे म्हणजे संशोधन होय. ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्याकरिता समस्यांचे आकलन व निराकरण करण्या करिता संशोधन महत्वाचे साधन आहे. संशोधन समस्या किंवा विषय अभ्यासासाठी निवडल्यानंतर संशोधनातील विविध टप्प्याद्वारे संशोधन प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते.

संशोधनाच्या व्याख्या :- संशोधन पद्धती बदल जाणून घेण्याआधी संशोधन म्हणजे काय हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

१) Shorter oxford English Dictionary - "वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा बारकाईने केलेल्या समिक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय.

२) Oxford Advance learners Dictionary of English - "अभिनव वस्तुस्थिती पाहण्यासाठी हाती घेतलेले शोधकार्य म्हणजे संशोधन होय"

३) टकमन - "संकलन व विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याची व्यवस्थाबद्ध प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय."

४) Granail - "सर्वसाधारणपणे उपयोगात आणता येण्याजोगे नवे ज्ञान निर्माण करण्यासाठी शास्त्रशुद्ध पद्धतीचा अवलंब करून जी संचारित तपासणी केली जाते त्याला संशोधन म्हणतात.

५) एल. व्ही. रोडगन आणि ए.व्ही.एच. मोरी - "नविन ज्ञान प्राप्तीच्या व्यवस्थित पयत्नाला संशोधन असे म्हणतात.

वरील सर्व व्याख्यांवरून संशोधनाबाबत असे म्हणता येईल की ज्ञानाच्या कोणत्याही शाखेत नवीन तथ्यांचा शोधासाठी काळजीपूर्वक केलेले अन्वेषण किंवा परिक्षण म्हणजेच संशोधन.

संशोधनाचे प्रकार :-

अ) उपयोजितेनुसार :- उपयोजितेनुसार असणाऱ्या संशोधन पद्धतीने दोन प्रकारच्या संशोधनाचा समावेश होतो ते म्हणजे मुलभूत संशोधन आणि उपयोजित संशोधन.

१) मुलभूत संशोधन :- मुलभूत संशोधनात सिद्धांत आणि तत्वांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न असतो.

२) उपयोजित संशोधन :- उपयोजित संशोधनात मुलभूत मानसशास्त्रीय तत्वांचे व सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन केले जाते.

ब) उद्दिष्टानुसार -

१) वर्णनात्मक संशोधन :- या संशोधनात कोणतेही नवीन सिद्धांत विकसित न करता आहे त्याच गोष्टी जाणून घेतले जातात.

२) स्पष्टीकरणात्मक संशोधन :- या संशोधनात एखाद्या सामाजिक किंवा आर्थिक स्थितीच्या संदर्भामध्ये अभ्यास करताना त्या पाठिमागचे पूर्ण कारणे शोधले जाते.

३) सहसंबंधी निदर्शक :- दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक घटकांच्या संदर्भात त्यातील परस्पर संबंध तपासून त्यात वाढ झाली की घट झाली हे अभ्यासण्यासाठी हे संशोधन केले जाते.

क) साधनाच्या उपयोजनेनुसार -

१) संख्यात्मक :- ज्यावेळेला व्यक्ती अथवा घटकाविषयी संशोधन करायचे असते. त्यांची संख्या मोठी असते, अशा वेळेस सर्व्हेक्षण पद्धतीचा वापर केला जातो.

२) गुणात्मक :- या संशोधनात संशोधन एखाद्या घटकाच्या संदर्भात गुणात्मक साधनांचा वापर करून संशोधन करतो यात मुलाखत, चाचणी, निरीक्षण पद्धत, केस स्टडी अशा पद्धतींचा वापर केला जातो.

इ) स्थानानुसार -

१) प्रयोगशालेय :- प्रायोगिक पद्धतीत प्रयोग केला जातो, तसेच आधार सामग्री प्रयोगाद्वारे संकलित करण्यासाठी या पद्धतीचा उपयोग केला जातो.

२) नियंत्रित परिस्थितीतील प्रयोगात्मक - या संशोधनात एखाद्या निश्चित योजना आणि प्रक्रिया ठरवून एखाद्या घटकाच्या संदर्भात संशोधन केले जाते.

३) स्वाभाविक परिस्थितीतील :- या संशोधनात संशोधक समाजघटकाचा अभ्यास करताना त्या गटाचा आहे त्या स्थितीत कुठलीही नियंत्रणे मदत अभ्यास करतो.

इ) क्षेत्रानुसार -

१) ऐतिहासिक :- या संशोधनात भूतकाळातील घटकांच्या संदर्भात संशोधन केले जाते.

२) शैक्षणिक, सामाजिक राजकीय इत्यादी शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, इत्यादी अशा विविध क्षेत्रानुसार संशोधन केले जाते.

संशोधन पद्धत :- संशोधन करणे हे कोणत्याही शास्त्राचे ध्येय असते संशोधन ही एक प्रक्रिया आहे. जिज्ञासा अथवा ज्ञान संपादन करणे ही माणसाची मुलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी प्रत्येक घटनेबद्दल का, कसे व काय ह्या प्रश्नांची उत्तरे तो आपल्या बुद्धीने शोधून काढतो मिळवलेल्या ज्ञानाचा आपल्या जीवनात उपयोग करतो. परंतु ज्ञान अथवा तथ्ये प्राप्त करून घेणे म्हणजेच शास्त्र नव्हे, नुसत्या संग्रहित ज्ञानात संशोधन म्हणत नाहीत तर हे ज्ञान अथवा कोणत्या तरी पद्धतीने व्यवस्थित रूपाने संग्रहित करावी लागतात.

संशोधनाची साधने :- कोणत्याही प्रकारच्या संशोधनात तथ्य संकलनाकरिता संशोधन साधनांचा वापर ही महत्वपूर्ण बाब असते. संशोधनाशी संबंधित गुणात्मक आणि संख्यात्मक तथ्य अचूकपणे संकलित करण्याकरिता पुरेसे विश्वसनीय आणि वैध संशोधन साधन उपयोगात आणणे हे अचूक निष्कर्ष काढण्याकरिता महत्वाचे असते. संशोधन प्रकारात संशोधन विषयाच्या स्वरूपावर साधन निश्चित करण्याची आवश्यकता भासत असते. संशोधनाचा प्रमुख आधार असलेल्या माहिती जमा करण्यासाठी ज्याचा उपयोग केला जातो त्याला संशोधन साधन असे म्हणतात.

संशोधनाची विविध साधने पुढील प्रमाणे :- १) निरीक्षण, २) मुलाखत, ३) प्रश्नावली, ४) अभिवृत्ती मासिका, ५) शोधिका, ६) पडताळ सूची, ७) पदनिश्चयन श्रेणी, ८) अंकपत्र, ९) प्रमाणित चाचण्या, १०) सामाज स्थिती, ११) प्रक्षेपण तंत्रे. संशोधनात उपयोगात आणण्याकरिता विविध प्रकारची साधने उपलब्ध आहेत. परंतु संशोधन विषयाचे स्वरूप उद्दीष्टे व गृहीतके यावर आधारित साधनांची निवड करावी लागतात.

प्रश्नावली :- प्रश्नावली म्हणजे प्रश्नांची यादी किंवा प्रश्नांची मालिका असा सरळ अर्थ घेता येईल. प्रश्नावलित दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ही प्रतिसादकाला (माहिती देणारा) स्वतः भरून घ्यावी लागतात. यात संशोधक विशिष्ट नमुन्यात छापील स्वरूपात प्रश्नावली प्रतिसादकाकडे पाठवितो. ही प्रश्नावली प्रतिसादकाने भरून घ्यावयाची असते. ह्या प्रश्नावलीत संशोधक संशोधन विषयासंबंधी वेगवेगळे प्रश्न विचारतो. हे प्रश्न समजून घेऊन प्रतिसादक उत्तरे देत असतो. अन्वेषक स्वतःच्या उपस्थितीत प्रश्नावली भरून घेत असेल तर त्याला अनुसूची म्हणतात. प्रश्नसंच वैयक्तिकरित्या पाठवून माहिती मागितली गेल्यास त्यास प्रश्नावली म्हणून संबोधले जाते

प्रश्नावलीचे प्रकार - अ) संरचित प्रश्नावली - १) बंदिस्त प्रश्न २) मुक्त प्रश्न ३) मुक्त आणि बंदिस्त प्रश्न

ब) असंचरित प्रश्नावली.

मुलाखती :- प्रयोगाविषयी प्रत्यक्ष माहिती मिळवण्याचे एक उत्तम व प्रभावी साधन म्हणजे मुलाखतीपूर्व नियोजित मुद्यावर प्रश्नांना प्रयोज्याने (माहिती देणारा) दिलेली विश्वसनिय माहिती समोरासमोर बसून संग्रहित केली जाते. त्याच्याकडे असलेली माहिती व त्या विषयाची मते जाणून घेणे हे मुलाखतीचे स्वरूप आहे. मुलाखत घेण्यापूर्वी त्याचे नियोजन करून संशोधकाला पहिले त्या मुद्यावर आधारित प्रश्नावली तयार करून त्याच्या क्रमानुसार प्रश्नविचारून मुलाखत घेतली जाते. प्रयोज्याचे अनुभव भावना मते घेऊन मुलाखत घेतली जाते. मुलाखतीचे स्वरूप बरेचदा प्रश्नावली सारखे असतात परंतु मुलाखतीमध्ये प्रत्येक संपर्क येतो व संशोधक त्यांच्यात समरस होऊन माहिती मिळवतो.

मुलाखतीचे प्रकार :- मुलाखतीचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या दृष्टिने केले जाते. साधारणतः वैयक्तिक मुलाखती, समूहात्मक मुलाखती आणि दीर्घ मुलाखती यानुसार त्याचे प्रकार पडतात.

१) **व्यक्तिगत मुलाखत :-** व्यक्तिगत मुलाखतीत एक किंवा अनेक मुलाखतकार एका प्रतिसादकाची मुलाखत घेतात या मुलाखती सखोल स्वरूपाच्या असतात.

२) **गटमुलाखत :-** या मुलाखत प्रकारात एक किंवा अनेक मुलाखतकार गटाची मुलाखत घेत असतात. गट मुलाखतीमध्ये बोलके प्रतिसाद त्या मुलाखतीवर प्रस्तुत मिळवतात. बरेचदा एका प्रतिसादकाला काही उत्तरे सुचत नसतात. अशावेळी गटातील एखादा दुसरा उत्तर सांगू शकतो.

३) **नियंत्रित मुलाखत :-** नियंत्रित मुलाखती मध्ये प्रश्नांचा क्रम ठरलेला असतो तो क्रम बदलला जात नाही. प्रतिसादकांनी आवश्यक तो भाग सांगावा ही अपेक्षा असते.

४) **उथळ मुलाखती :-** उथळ मुलाखती म्हणजे काही ठराविक प्रश्न विचारून विषयाची केवळ सर्वसामान्य स्वरूपाची माहिती मिळविणे.

५) **सखोल मुलाखती :-** सखोल मुलाखती मध्ये विषयाची परिपूर्ण माहिती मिळवणे हे उद्दिष्ट असते. समस्येची संपूर्ण उकल या मुलाखतीमध्ये केली जाते.

समारोप :- संशोधनास आग्लभाषेत Resarch असे म्हणतात. म्हणजेच काहीतरी नवीन शोधून काढणे असा त्याचा अर्थ होतो. पुन्हा पुन्हा शोधून काढणे, नाविण्याचा शोध घेणे यालाच संशोधन असे म्हणतात. संशोधन ही सतत चालणारी बौद्धिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत जुन्या त्रुटी दूर करून नवीन वस्तुस्थिती कोणताही पूर्वग्रह मनाशी न बाळगता मांडल्याजाते जे साध्य व सिद्ध करायचे असते. यासाठी विशिष्ट साधनांचा अथवा रचना पद्धतीचा अवलंब केला जातो. साहित्य संशोधनात संशोधनाचा अभ्यास, विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण हा सर्वांचा सारखा असत नाही. शिवाय ज्ञान प्राप्त करण्याच्या हेतूने संशोधन कार्य केले जाते. संशोधनामुळे संशोधक विशिष्ट श्रद्धा संकल्पना किंवा प्रतिकाची हाताळणी आपल्या कल्पक बुद्धीने करून आपल्या ध्येयापर्यंत पोहचत असतो. संशोधनाचा उपयोग शेवटी समाजाला होत असतो.

निष्कर्ष -

१) संशोधन ही सतत चालणारी बौद्धिक प्रक्रिया आहे. २) संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येची सोडवणूक होय.

३) संशोधन हा सत्याकडे प्रवास करणारा अभ्यासपूर्ण मार्ग आहे.

४) संशोधनात संशोधक एखाद्या घटकाच्या संदर्भात गुणात्मक साधनांचा वापर करून संशोधन करतो.

५) संशोधनाची माहिती प्रश्नावलीच्या आधारे किंवा व्यक्तीच्या मुलाखतीत घेऊन थोड्यावेळात व कमीश्रमात संकलित करता येतात.

संदर्भ -

१) मराठी साहित्य पत्रिका. डिसेंबर २०१८ - प्रा.डॉ.वर्षा तोडमल

२) संशोधन व्यवस्थापन - प्रिया लागशेट्टी

३) संशोधन पद्धती - डॉ. वा. भा. पाटील

४) संशोधन पद्धती - डॉ. डी. एस. निकुंभ

*****

Volume - 10 (Issue - 6)

April, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

5.13

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

5.13

Volume 10, Issue 6, April 2020

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

अनुक्रमणिका

No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	पाचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	शिक्षणसंस्थांच्या परिणामकारक प्रशासनाचा अभ्यास	1-4
02	पाचार्य, डॉ. डाकणे बालाजी निवृत्तीराव	आधुनिक काळातील महाविद्यालयीन ग्रंथपालापुढील प्रमुख समस्या	5-7
03	डॉ. प्रमिला हरोदास भुजाडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती	8-13
04	पा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान	14-16
05	पा.डॉ. विजयसिंग आय. गिरासे	यु.जी.सी.च्या दहाव्या व अकराव्या योजनांचा नंदुरबार जिल्ह्यातील उच्च शिक्षणावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	17-22
06	Dr. Madhukar Janrao Nikam	Literary Devices in Dr. B.R. Ambedkar's 'Buddha and His Dhamma'	23-26
07	Dr. Aarti S. Pawar	Social Justice and Dalits	27-30
08	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	Impact of an Interview Technique in Researches	31-34
09	Dr. Balasaheb G. Pawar	Confessions in the Poetry of Anne Sexton	35-38
10	Dr.Tarode Vijay Laxman	Women empowerment through political participation in India	39-40
11	Dr. Vaishali Meshram	A Study of the East-West Encounter in Bhabani Bhattacharya's Novels with Special Reference to Music for Mohini and Shadow from Ladakh	41-43
12	प्रा.डॉ. महेंद्र जे. रघुवंशी	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास साहित्य	44-47
13	प्रा. डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे	लैंगिक शोषण या सामाजिक समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	48-51
14	प्रा.डॉ. नानाजी दगा भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रे व ग्रंथ संपादनाविषयी योगदान	52-55
15	डॉ. रत्ना लाला जवरास	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	56-58
16	प्रा.डॉ. रविराज अच्युत फुरडे	संग्रहण प्रक्रिया : शाळा मूल्यांकनाची नवीन पद्धती - शाळा सिद्धी	59-62
17	प्रा.डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	63-65
18	डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्रीयांविषयी भूमिका	66-68

19	डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी	जागतिक शांतता व सुरक्षितता	69-71
20	आशिष गुलाबसिंग वसावे प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे	भाषिक कौशल्ये व त्यांचा विकास	72-76
21	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	रांगेय राघव के 'घरौंदे' उपन्यास में सामाजिक यथार्थता	77-79
22	डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणार्थींची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारधाराविषयक अभिरुची - एक अभ्यास	80-82
23	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में सामाजिक चेतना	83-86
24	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	नंदुरबार जिल्ह्याच्या कृषी विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान	87-89
25	प्रा.डॉ. राहुल पुरुषोत्तम मेघे	भारतातील साम्राज्य विस्तारात ब्रिटिश लष्करी व्यवस्थेची भूमिका	90-93
26	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे सामाजिक सुधारणांविषयीचे विचार	94-97
27	प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी	जैविक धोका आणि मानवी सुरक्षा	98-101
28	प्रा. सुनिता संतोष पवार	स्त्री चळवळ	102-103
29	प्रा.डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	104-106
30	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी बालकांमधील कुपोषण - एक समस्या	107-110
31	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	निरामय व दीर्घायुषी जीवन जगण्यात समतोल आहार व शरीरश्रमाचे महत्त्व	111-113
32	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	आंबेडकरवादी कवी : डॉ. यशवंत मनोहर	114-119
33	प्रा. साळवे कल्पना सुदास	संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	120-124
34	प्रा. डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	125-127
35	अर्चना अ. वणीकर	संशोधन अहवाल : मूल्यमापन आणि निकष	128-130
36	प्रा. सुभाष लक्ष्मण भालेराव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्वराज्य' या बद्दलचे विचार	131-133
37	प्रा.डॉ. सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	आनंदी जीवनाचे मुलभूत आधार	134-136
38	प्रा. धिरज अविनाश शेलार	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील धुळे विभागाच्या कर्मचारी कल्याण योजनांचा / उपक्रमांचा अभ्यास	137-140

आंबेडकरवादी कवी : डॉ. यशवंत मनोहर

प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले, (मराठी विभाग प्रमुख)

महाराज ज.पो.वळवी कला, वाणिज्य व श्री.वि.कृ. कुलकर्णी विज्ञान

महाविद्यालय, धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार

● प्रास्ताविक -

डॉ. यशवंत मनोहर हे मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील एक सर्वपरिचित असे नाव आहे. मराठी साहित्य प्रांतातील ते अत्यंत महत्वपूर्ण लेखक, कवी व विचारवंत आहेत. त्यांनी केलेल्या साहित्य निर्मितीला विविध पैलू व विविध परिमाणे आहेत. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या कालखंडापासून त्यांनी कविता लेखनाच्या रूपातून मराठी साहित्याच्या प्रांतात प्रवेश केला. ऐन तारूण्य काळांमध्ये त्यांना मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील एक प्रखर आंबेडकरवादी कवी अशी ओळख प्राप्त झाली. पुढे त्यांनी प्रवासवर्णन, कादंबरी, पत्रलेखन, ललित गद्य, वैचारिक साहित्य, समीक्षा इत्यादी विविध साहित्य प्रकार हाताळले. त्या साहित्य प्रकारांवर खास स्वतःची नाममुद्रा उमटविली. त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व हे बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. त्यांनी विविध वाङ्मय प्रकार समर्थपणे हाताळले असले तरी विद्रोही व आंबेडकरवादी जाणिवेचा कवी या नात्याने ते मराठी साहित्याच्या दालनात पहिल्यांदा प्रविष्ट झाले. औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयातील अध्ययन काळात त्यांच्या कविपणाची व कविमनाची जडणघडण झाली. मिलिंद महाविद्यालय हे तत्कालीन आंबेडकरी चळवळीचे महाराष्ट्रातील एक अति महत्त्वपूर्ण असे केंद्र होते. ऐन तारूण्यात यशवंत मनोहरांवर तत्कालीन आंबेडकरी जाणिवांच्या वैचारिक जागरणाचा साहजिकच परिणाम झाला.

एक बंडखोर आशयाचा कवी म्हणून 'उत्थानगुंफा' कविता संग्रहाच्या रूपातून त्यांनी मराठी साहित्य प्रांतात प्रवेश केला. त्यांचा 'उत्थानगुंफा' हा पहिला कविता संग्रह १९७७ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांचा हा पहिलाच कविता संग्रह आशयाच्या व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीतून अपूर्व स्वरूपाचा ठरला. या कविता संग्रहातील त्यांची परिवर्तनवादी, प्रगतिवादी व आंबेडकरवादी विचारदृष्टी मराठी काव्यपरंपरेमध्ये अनन्यसाधारण स्वरूपाची ठरली. 'एक स्वतंत्र प्रज्ञा - प्रतिभेचा आंबेडकरवादी कवी' अशी त्यांची ओळख मराठी साहित्य क्षेत्रात निर्माण झाली. दलित-वंचित, समाजाबरोबरच भारतीय समाज व्यवस्थेवर आंबेडकरी विचारदृष्टीतून चिंतनशील भाष्य करणारा विचारकवी महाराष्ट्राला गवसला.

'उत्थानगुंफा' नंतर डॉ. यशवंत मनोहर यांचे 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिंतनकाव्य' (१९८२), 'मूर्तिभंजन' (१९८५), 'जीवनायन' (२००१), 'प्रतिक्षायन' (२००७), 'अग्नीचा आदिबंध' (२००८), 'स्वप्नसंहिता' (२००९), 'युगांतर' (२०१५), 'बाबासाहेब' (२०१६), 'युगमुद्रा' (२०१६) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. 'उत्थानगुंफा' ते 'युगमुद्रा' या एकूण दहा कविता संग्रहांमधून त्यांचा काव्यप्रवास मराठी वाचकांच्या समोर प्रकट झालेला आहे.

● डॉ. यशवंत मनोहर यांचे काव्यलेखन -

'उत्थानगुंफा' ह्या मर्मस्पर्शी आणि अर्थसधन शीर्षकाचा कविवर्य डॉ. यशवंत मनोहर यांचा विद्रोह कवितासंग्रह १९७७ मध्ये प्रकाशित झाला. १९७७ च्या आसपासचा काळ म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचा ३० वर्षांचा काळ. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वातून साकार झालेल्या भारतीय राज्यघटनेतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, एकता तसेच समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक गणतंत्र इत्यादी शब्दांच्या अंमलबजावणीची शहानिशा करण्यासाठी ३० वर्षांचा टप्पा महत्त्वाचा ठरला आहे. सामाजिक रचिताच्या खालच्या उतरंडीवर उपेक्षेचे, मानहानीचे नि अभावांचे जिणे जगण्याची सक्ती झालेल्या दलितांच्या वेदनांचे हे प्रखर एल्गार. आधुनिकतेच्या मुखवट्याप्रमाणे दडलेली, बुरसटलेली क्षुद्र मध्ययुगीन मानसिकता आजही अस्तित्वात आहे. हे कटुसत्य आहे. 'उत्थाना'साठी ही कविता त्याचीच ग्वाही देते -

"डोळ्यांपुढे पेटून येतात अंधारगुहांचे महासागर

उपेक्षेने मारलेल्यांच्या अतृप्त अपेक्षांच्या,

ज्वाला मनाच्या आकाशभर.

दिशा शिलगावितात माझ्या काळजाला,

पूर्व पिढ्यांतील सांगाड्यांच्या तोडलेल्या हातांनी.

आजतागायतच्या वर्णांध न्यायाची सावत्र संतान,

सांगते निघृण तुरूंगवासाची कथा.

दाखवतात इथल्या पान्हाचोर संस्कृतीच्या गायीने

मारलेल्या लाथांचे अमीट व्रण,

पाठीवरील ताजे रक्ताळ वळ,

उमटलेले गाठाळ परंपरांच्या प्रहरांनी.

आक्रोशतात माझ्याभोवती

अंधारातच झोडपून मारलेले पोरके पारके श्वास,

तेव्हा ओट हात देहातही,

उधाणून येतात अनंत जिही वादळे

उत्थानासाठी."

ह्या संग्रहाचे 'उत्थानगंगा' हे शीर्षक अनेकांथोने लक्षावेधी ठरते. काळाच्या काळोख्या गृहेत चाचपडणाऱ्यांना विद्रोह करण्यासाठी जोरजोरात हाका मारणारी ही कविता आहे.

'काव्यभीमायन' हे एक नैसर्गिकपणे आविष्कृत झालेले डॉ. यशवंत मनोहर यांचे आत्मनिवेदन आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना साक्षी ठेवून आपल्या अनुभूतीशी इमान राखून केलेले ते एक प्रगट चिंतन आहे की ज्यात स्वतःशी केलेले संवाद जसे आहेत तसे समाजाला केलेले आवाहन आणि आव्हानसुद्धा आहेत. यशवंत मनोहर त्यांच्या कवितांमधून आंबेडकरांशी अनेक नात्यांनी अनेक स्तरांवरून संवाद साधताना आंबेडकरांचा वास्तववादी विद्रोह आणि केशवसुतांचा रोमँटिक विद्रोह यांचा मेळ घालताना दिसतात.

आंबेडकरांचा जीवनसंघर्ष हा खरे तर महाकाव्याच्या तोडीचा आहे हे कृणालाही नाकबूल करता येणार नाही. महाडचा मुक्तीसंग्राम, काळाराम मंदिर संघर्ष, सायमन कमिशनची झटापट, गांधींशी युक्तीवाद, मनुस्मृतीचा एल्गार, धर्मांतराची दिशा इत्यादी अनेक संघर्षमय कहाण्यांनी भरलेली आंबेडकरांची दिशा इत्यादी अनेक संघर्षमय कहाण्यांनी भरलेली आंबेडकरांची जीवनगाथा न्यायाच्या संकल्पनेवर उभी राहिलेली आहे. याची मनोहरांना पूर्ण जाणीव आहे. त्यांनी अनेक ठिकाणी प्रतिक्रियात्मक स्वरूपाचे काव्य भीमानयनमध्ये मांडले सुद्धा आहे. याच न्यायाच्या संकल्पनेतून आलेली स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता ही तत्त्वे मनोहरांनी सुद्धा आयुष्यभर उराशी बाळगली आहेत.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्याचा कणा हा नीतीवर आधारित आहे. पुढे आंबेडकरांनी सुद्धा नीतीलाच महत्त्वाचे स्थान दिले. मनोहरांची नवनैतिकता ही फुले आणि आंबेडकरांची नवनैतिकता आहे. मनोहरांना वाटतं की चौदा वर्षे आईच्या हट्टाखातर राम वनवासात जातो त्यावर जे काव्य लिहिले जाते त्याला महाकाव्य म्हणतात. पण आंबेडकरांनी पासष्ट वर्षे ज्या यातना भोगल्या त्यावर मनोहरांना महाकाव्य रचण्याची जी प्रेरणा मिळाली ती त्यांच्या नवनैतिक जाणिवेतूनच मिळाली. म्हणून मनोहर रामायणावर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतात -

"आणि लाखो वर्षे वनात कुजलेल्या आम्हावर

आमच्या खांडववनातील हिरोशिमांवर

दोन आसवे ढाळण्याइतकी माणुसकीही

सत्तेपुढे जागवे नाचणाऱ्या

कुणा प्रतिभेने ढाळली नाही."

रामायणावरील प्रतिक्रियात्मक विद्रोही काव्यरचना काव्यभीमायन या रूपात साकार करित असताना मनोहरांनी त्यातील सगळा अनुभवाशय वास्तवातून आणि सत्यशोधनातून टिपल्यामुळे त्यात काल्पनिक, दांभिक आणि असंभवनीय अशा कोणत्याही अभिनिवेशी वृत्तींना थारा मिळत नाही. मनोहर स्वतःशी संवाद करता करता आतंबेडकरांशीही संवाद करतात. त्यांच्या मूल्यांशी, त्यांच्या संघर्षांशी आणि समाजाशी एकाचवेळी असंख्य प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या साहाय्याने सहजपणे व्यक्त होत जातात. 'तू चवदार तळे आणलेस ताळ्यावर' अशा स्वरूपाच्या तालबद्ध प्रतिमांनी हे काव्य खचाखच भरलेले आढळते. आंबेडकरांच्या जन्मापासून ते निर्वाणापर्यंतचे काही प्रसंग, घटना, प्रतिकार, युद्धसदृश्य संघर्ष इत्यादी प्रकारच्या विद्रोही आविष्कारातून काव्यभीमायन हा एक आधुनिक महाकाव्यांचा नमुना म्हणून सादर करण्याचा एक प्रयत्न मनोहरांचा आहे.

'मूर्तिभंजन' हा कवितासंग्रह दोन विभागात विभागता येऊ शकतो. पहिल्या विभागात विफल प्रेमाच्या कविता आहेत तर दुसऱ्या विभागात दाहक सामाजिक ज्वालाग्राही जाणिवेची विचार कविता आहे. विफल प्रेमाने कवीच्या तारुण्यसुलभ भावनेला कशाप्रकारे रक्तबंबाळ केले याची तरल जाणीव व्यक्त करणाऱ्या कविता आहेत. 'मूर्तिभंजन' या कवितासंग्रहातील कवितेतील आशय हा कवीच्या प्रत्यक्ष जीवनात घडलेल्या प्रसंगांना दिग्दर्शित करणारा आहे. या कवितेमध्ये कवीच्या उत्कट तरुणपणाची कथा आहे. ज्या प्रेयसीवर जीव ओवाळून प्रेम केले त्या प्रेयसीने कवीच्या प्रेमाच्या प्रस्तावाला नाकारले. कवीचा प्रेमप्रस्ताव नाकारण्याचा निर्दयी निर्णय हा तिच्या निर्मळ मनाने घेतलेला निर्णय होता. पण वर्गीय भावनेपुढे तिला तिचा निर्णय बदलावा लागला. आर्थिक, वर्गीय जाणीवेमुळे येथे निर्णय बदलला गेला. म्हणजे येथे आर्थिक आणि वर्गीय मनाच्या मगरूरीने तो निर्णय घेतला. अशा मगरूर मनाच्या निर्णयाने झालेली मनाची अवस्था कवी यशवंत मनोहर यांनी या कवितासंग्रहात मांडली आहे.

मूर्तिभंजनाच्या दुसऱ्या भागातील कविता ही ज्याप्रमाणे फिनिक्स पक्षी राखेतून भरारी घेतो त्याप्रमाणे आहे. स्वतःच्या अस्तित्वाची नीती कवीच्या कवितेने ठरविली आहे. कोणीही आर्थिक व वर्गीय जाणिवेच्या मगरूरीने आपला निसर्गदत्त स्वाभिमान हिरावून घेणार नाही याची डोळ्यात तेल घालून कवीने काळजी घेतली आहे. वैचारिक गरिबी ही आपल्याला लाचार करणारी आहे. हे कवी यशवंत मनोहर यांना चांगल्या पद्धतीने माहिती असल्यामुळे त्यांनी आपल्या

कवितेमधील प्रत्येक शब्दातून वैचारिक श्रीमंती पेरली आहे. त्यांनी आपल्या वैचारिक श्रीमंतीचे सूत्र 'मृतिभजन' या संग्रहात मांडले आहे.

'शब्द माझे आंधळे भिक्षेकरी, जीव अंधरती तुझ्या

वाटेवरी थांब केव्हा आसवांच्या उत्सवाशी, माळू दे मज चांदणे 'दुःखावरी'

वरील ओळींमधून कवी यशवंत मनोहर यांनी आपली यातना अधिक समजूनदारपणे व्यक्त केली आहे. या यातनेतून त्यांनी आपल्या प्रेमभावनेचा समग्र अभ्यास केलेला आहे.

'कसे कळेना तुलाच केवळ, तुझ्यासाठी ओसरणारा मी,

माझ्या प्राणांचा, हिरवा नथवर मोहर'

वरील ओळींमधून स्पष्ट होते की, प्रेयसीविषयी कवीच्या मनात किती अपार प्रेम आहे आणि या प्रेमाची व्याप्ती पटवून देण्यासाठी कवीला किती झगडावे लागते? तरी या प्रेमाची महती प्रेयसीला का आणि कशी कळत नाही असा प्रश्न कवीला पडतो. हे वैफल्य अत्यंत उत्कटपणे वरील ओळींमधून स्पष्ट होते. आपल्या प्रेयसीला आपल्या मनातील तगमग कळावी या तगमगीतील आंदोलने नेमक्या शब्दात कवीने वरील ओळींमधून मांडली आहेत.

यशवंत मनोहर हे एक विलक्षण सामाजिक भान असलेले कवी आहेत. त्यांच्या एकूणच कविता या सामाजिक प्रश्नांसाठी संग्राम करित असतात. मनोहरांनी सामान्यांच्या दुःखाशी आपले नाते जोडले आहे. दुःखाशी नाते जोडल्यामुळे त्यांचे नाते विद्रोहाशी जुळले आहे. हे नाते सर्वांग सुंदर आहे.

'चोराला भेटती मलिदा म्हणून चोरी करू नको

जबर लागते किंमत म्हणूनी डोके आपले विकू नको

दरिद्र तुझे महाभयानक, बोल नशिबा लादू नको

उमजून घे सैतानी कावा कुत्र्यावाणी मरू नको

लाख पिंजरे तुझियासाठी सावध बापा अडकू नको

चढाओढ ही भूलथापांची शहाणा हो तू फसू नको'

ही कविता 'फटका' या काव्यप्रकारात मोडणारी आहे. फटका म्हणजे उपदेशपर कविता. वाईट प्रवृत्तींवर प्रहार करणारे ठसकेबाज काव्य म्हणून फटका हा काव्यप्रकार शाहिरी वाङ्मयप्रकारात प्रामुख्याने पाहावयास मिळतो. रामचंद्र, प्रभाकर, रामजोशी अशा शाहिरांनी फटके लिहिले आहेत. पण फटका या काव्यप्रकाराला अनंत फंदी यांनी अधिक लोकप्रिय केले. 'बिकट वाट वहीवाट नसावी धोपट मार्ग सोडू नको' हा अनंत फंदीचा फटका सुभाषितासारखा वाटतो. अनंत फंदींनी आपल्या फटक्याच्या माध्यमाने समाजाला सावध करण्याचे काम केले.

कवी यशवंत मनोहर यांनी 'अंधारातून फिरू नको' हा फटका समाज किंवा मानवसमूह यांच्या व्यवस्थितीकरणासाठी लिहिलेला आहे. समाजाने आपल्या वागण्याच्या विचार करण्याच्या पद्धती बदलाव्यात स्वार्थासाठी माणूसपणाच्या सौंदर्याची मोडतोड आपण करू नये असे सांगणाऱ्या या फटक्यात जीवनाचे सौंदर्य आणि ममत्व या दोन्ही गोष्टींचा सुंदर मिलाप पाहावयास मिळतो.

विचार आणि भाव यांच्या अनावर अप्रतिहत आवेगाने कोसळणारा प्रवाह 'जीवनायन' मधील कवितांमधून रूंद, संयत आणि अधिक खोल झालेला आढळतो. उत्थानगुंफातील आक्रमक गद्यात्म मुक्तशैलीऐवजी येथे जीवनायनमध्ये आढळणाऱ्या छंदात्म अभिव्यक्तीमुळे खिन्नतेचे, दुःखाचे अपेक्षाभांगचे, क्रोधाचे, प्रक्षोभाचे विविध स्वर कवेत घेऊन त्यावर तरळत राहणारा एक आश्वासक गंभीर स्वर 'जीवनायन' मधून निनादत असल्याचा प्रत्यय येतो. दाहक जीवनानुभव आणि त्याचे प्रतिमांमध्ये रूपांतर करणारी ओजस्वी शब्दकला असलेल्या, उजेडाचा शब्द उच्चारित, तिमिराचा तीव्र निषेध करीत क्वचित उपरोधाचा आश्रय घेते. कुरूपतेचे उमग जाळायला आलेल्या यशवंत मनोहर यांच्या कवितेचे परिणत आणि प्रगल्भ रूप 'जीवनायन' कवितासंग्रहात पाहायला मिळते.

'जीवनायन' हा कवितासंग्रह प्रत्येक वाचनात वाचकांस अस्वस्थ केल्याशिवाय सोडत नाही. मनोहरांची कविता प्रतिमांच्या बागा वाचकांच्या दारी उभ्या करते. कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांनी सामान्य माणसांची स्वप्नं, त्यांची ध्येय, त्यांच्या धारणा जशा कवितेतून शाबूतपणे धरून ठेवल्या; तशाच धारणा मनोहरांनीही या कवितेतून धरून ठेवल्या आहेत. मानव्याचा ध्यास हाच सर्वश्रेष्ठ ध्यास असतो आणि अशा ध्यासाला संलग्न झालेली ही जीवनायनी कविता शंभर टक्के आहे.

'साऱ्या आसवांची एकच एक प्रमाण भाषा असते

साऱ्या उपाशी पोटांचा जाहिरनामा एकच असतो.'

हा उच्चार घेऊन कविता लिहिणारे यशवंत मनोहर मानव्याच्या आगारात असणाऱ्या आसवांच्या भाषेत जेव्हा लिहितात तेव्हा त्यांच्या कवितेचे मूल्य मानवी, मानवतावादी व व्यथाहरणवादी हे असते आणि श्रेष्ठ कवी कवितेचे हे गमकही

असते. जगण्यावर व जीवनावर विलक्षण प्रेम करणारे मनोहर जगण्यातील संघर्ष आणि संघर्षामागच्या धारणा विविध कवितांमधून स्पष्ट करतात. पण हे सर्व खरे असले तरी मानवता नावाचे एक मूल्य आहे आणि ज्ञानधारक एक संस्कृती आहे. या दोन्ही मूल्ये आणि संस्कृती महाविषयांना यशवंत मनोहरांची कविता जपते आणि रूजवते सदा!

मूर्तिभंजनमधील कवितांत कवीच्या भावविश्वाचे एक स्वगत आहे तर याच भावविश्वाचे आणखी एक स्वगत प्रतीक्षायनमध्ये आहे असं खूब मनोहरांनी 'प्रतीक्षायन' या कविता संग्रहाच्या मुरुवातीच्या मनोगतात म्हटले आहे. या स्वगतात जी 'ती' येते तिला त्यांनी प्रेमस्विनी असं संबोधलेलं आहे. 'ती' कवीचं भावविश्व व्यापून राहिलेली आहे. इतर संग्रहात व्यक्त होणारा विद्रोह या संग्रहात दिसत नाही किंवा शतकानुशतके झालेल्या फसवणुकीचा त्रिशेव नाही. उलट या समाजवास्तवात जगणाऱ्या कवीच्या पोळलेल्या मनावर ज्ञान शीतल गारवा होऊन येणारी प्रेमस्विनी आपल्याला प्रत्येक कवितेत भेटत राहते समाजासमोर आपले हंबरणारे काळीज पेश करणाऱ्या या कवीला भेटलेली ही प्रेमस्विनी नेमकी कोण आहे? ही पारंपरिक प्रेयसी नाही. रोमॅटिक कवीच्या कवितेत येणारी नववधू प्रिया नाही किंवा प्रेमबावरी राधाही नाही तर ती वेगवेगळ्या रूपात येणारी प्रेमशक्ती आहे. त्याच्या आत पेटलेल्या शब्दांना समजून घेणारी सखी आहे.

'प्रशांत सागराच्या तळाशी

हालचालींचे उष्ण वादळ

रक्ताच्या मिठ्या मारत

अनोख्या शिखरावर नेते ही ओढ

प्रेमस्विनी.....!'

हे एकमेकांना शरणे केवळ दैहिक पातळीवर राहत नाही तर सर्जनाचा स्रोत बनते. नवनव्या निर्मितीच्या शक्यता वर्तवते. या कविता वाचताना एक गोष्ट विशेषत्वाने जाणवली ती म्हणजे तिच्यात आणि त्याच्यात असलेल्या या युगानुयुगांच्या नात्याची तो तिला सतत आठवण करून देतो आहे.

मनोहरांच्या सान्याच कविता खरं तर सतत या समाजाला काहीतरी सांगू पाहतात. मग ते माणसानं माणसाच्या केलेल्या शोषणाविषयी असेल. शोषितांच्या वेदनेविषयी असेल प्रेमस्विनीसमोर दिलेल्या विविध प्रकारे केलेल्या कबुलीविषयी असेल. ही त्यांची स्वतःची अशी शैली आहे.

यशवंत मनोहर यांचा 'अग्नीचा आदिबंध' हा १०४ पृष्ठांच्या कवितासंग्रहात ३२ कविता आहेत. 'बंधो', 'तर मी काय करू?' या दीर्घ कविता आहेत. या कवितासंग्रहातील कवितांचा आशय वेगवेगळा आहे. मात्र या सगळ्या कवितांत या - ना - त्या स्वरूपात यशवंत मनोहर यांचे व्यक्तिमत्व उतरले आहे. त्यांची विवेकी भूमिका शब्दाशब्दांतून अभिव्यक्त होतांना दिसते. समकालीन अनपेक्षित वास्तव आणि त्या वास्तवाविषयीची यशवंत मनोहर यांची थेट प्रतिक्रिया या संग्रहातील कवितांमधून आली आहे.

'बंधो! वावर पडीक कसे दिसते?

इथे तर संविधान पेरले होते!

पेरले ते उगवले नाही

की उगवले ते जगवले नाही?'

या शब्दात त्यांनी सभोवतालचे अनपेक्षित वास्तव नोंदवले आहे. सभोवतालच्या वास्तवात आपले अस्तित्व टिकवायचे असेल, तर संघर्ष अपरिहार्य आहे. आपण सावध असणे आणि आपली जबाबदारी नीट पार पाडणे आवश्यक आहे, ही वस्तुस्थितीही त्यांनी पुन्हा पुन्हा अधोरेखित केली आहे. माणूस म्हणून आपले कर्तव्य काय इत्यादींविषयीचे यशवंत मनोहर यांचे मूलगामी चिंतन या संग्रहातील कवितांतून आले आहे.

'बंधो! पाण्यात दिसते आभाळ

तसा आहे मी माझ्या कवितेत.

सूर्यात असावी आग

तसा आहे मी माझ्या कवितेत.

कधीही कोणाकडूनही न विझणाऱ्या निखाऱ्यासारखा

आहे मी माझ्या कवितेत.

या रचनेतून त्यांनी त्यांचे माणूस असणे कवी असण्यापेक्षा वेगळे नाही, हे सांगितले आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर यांचा 'स्वप्नसंहिता' कवितासंग्रह एकविसाव्या शतकातील पहिल्या दशकाच्या शेवटच्या टप्प्यावर प्रकाशित झालेला कवितासंग्रह. यातील यशवंत मनोहर यांच्या एकंदर जीवनानुभवाचे संचित या कवितासंग्रहामधून मोठ्या प्रभावीपणे अभिव्यक्त झाले आहे. या कवितासंग्रहातील कवितांनी त्यांची मराठी काव्यक्षेत्रातील नाममुद्रा अधिकच

गहिरी व गडद केली. त्यांच्या या कवितासंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट साहित्यनिर्मितीचा २००९ चा केशवसुत पुरस्कार प्राप्त झाला. मनोहरांची कविता त्यांच्या आयुष्याच्या प्रौढकाळात देखील लोकमान्य राहून गेली. त्यांची कविता सतत आपल्या अवतीभवतीच्या सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणावर भाष्य करित आकारास येत गेली. आपण ज्या पर्यावरणामध्ये राहतो व जगतो त्या पर्यावरणाच्या विविधांगी रूपांना समजून घेणे आणि त्यांचे काव्याच्या पातळीवर आविष्करण करणे, हे त्यांच्या कवितेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. 'स्वप्नसंहिता' मधून साकार होणाऱ्या कवितेची पार्श्वभूमी केवळ कवीलाच नव्हे तर कोणत्याही विचारशील व विवेकशील व्यक्तीला अस्वस्थ करणारी अशीच आहे.

यशवंत मनोहर यांचा काव्याविष्कार आशयतत्वे व अभिव्यक्तिरूप या दोन्ही दृष्टीने नावीन्यपूर्ण स्वरूपाचा आहे. समाजरूपांचे व समाजजीवनांचे आविष्करण करताना त्यांचे कवीमन आपले संपूर्ण कवीपण पणाला लावून भावार्थव्यक्ती करित जाते. या कवितासंग्रहातील पहिल्याच कवितेमध्ये याचे आपणास उत्कटपणे प्रत्यंतर येते. 'तडफडती नाडी : अस्वस्थ युगाची' या पहिल्याच कवितेमध्ये ते लिहितात...

'मी कवी दुःखाचा, अपमानित माणसांच्या हक्कांचा,
मी शब्द जळता, माणुसकीच्या शोकाचा, सान्या अश्रूंच्या हाकांचा,
मी हकिकत, मी कैफियत मरणे झेलत जगणारांची :
मी जिवंत तडफडती नाडी या अस्वस्थ युगाची...'

डॉ. यशवंत मनोहर ह्यांची काव्यभूमिका ही त्यांची जीवनभूमिका कशा प्रकारे आहे, याचे प्रत्यंतर उपरोक्त काव्यपंक्तींमधून येते. आपल्या कवितेमध्ये प्रकट होणाऱ्या भाव-भावना व संवेदना-कल्पना ह्या सर्वसामान्य लोकांच्या सुख-दुःखांशी व जीवन जाणिवांशी कशा एकरूप झालेल्या आहेत, याची मांडणी येथे ते प्रभावीपणे करित जातात.

'युगांतर' ही अत्यंत संवेदनशील आणि अस्वस्थचित्त असणाऱ्या कवीची कविता आहे. या कवीच्या डोळ्यांपुढे हजारो वर्षांचा मानवेतिहास आहे. दलित, पीडित, शोषित माणसांच्या यातनांचा, वेदनांचा आणि आक्रोशाचा सगळा भूतकाळ त्यांच्या अंतःकरणात धगधगतो आहे. वर्तमानातही वरवर परिस्थिती बदललेली दिसत असली तरी शोषणाची, उपेक्षेची, अवहेलनेची तीव्रता कमी झालेली नाही. वेगवेगळ्या युक्त्या-प्रयुक्त्या योजून वंचितांचे, उपेक्षितांचे बळी देण्याचे राजकारण सुरूच आहे. जीवनातले कुठलेच क्षेत्र याला अपवाद नाही. एकंदर जागतिक परिस्थितीत स्थित्यंतर घडविणारी जागतिकीकरणाची लाट या परिस्थितीची भीषणता आणखी वाढवते आहे. मात्र अशा स्थितीतही कवीने निर्मिलेले मी आणि आम्ही यांच्याशी शत्रुत्व घेतलेल्या तू आणि तुम्हीशी लढायला सर्व बळ एकवटून उभे आहोत, संग्रामसिद्ध आहेत. कवितेतील 'मी' ला एकंदर मानव्याची होणारी हेटाळणी सहन होत नाही. मानव्याची प्रतिष्ठा सांभाळली गेलीच पाहिजे हा 'मी' चा निश्चय आहे. त्यामुळे शतकानुशतके माणसानेच माणसाला दिलेल्या अमानुष वागणुकीकडे व अन्यायग्रस्त व्यक्तिसमूहाच्या अनुभवांकडे तो निरखून पाहतो आहे. त्या अनुभवांची कारणमिमांसा करतो आहे आणि त्यावर इलाजही शोधतो आहे.

हा जो मी आहे तो पृथ्वीच्या अंगाखांद्यावर विखूरलेल्या गरिबांपैकी एक आहे. तो त्या सर्वांच्या वतीने बोलतो आहे. आम्ही गरीब का? तर -

'आम्ही लांडचालबाड्या केल्या नाहीत;
कोणाला खोटे हसून लुटले नाही;
कोणाच्या आयुष्याला ओरबाडले नाही;
आम्ही गरीब आहोत म्हणजे
आम्ही आमच्या सज्जनपणाची शिक्षा भोगत आहोत.
आम्हाला दुष्ट नाही होता आले म्हणून गरीब आहोत;

या 'आम्हा' मध्ये सगळ्या जगातलेच लोक आहेत. मग ते निग्रो असतील, अस्पृश्य असतील, भटके विमुक्त असतील तर कधी ज्यू, आदिवासी असतील, कधी त्या आम्हीत चितांमध्ये जळणाऱ्या स्त्रिया असतील. संकटामुळे, अन्यायामुळे, अत्याचारांमुळे आम्ही भयभीत झालेले नाहीत. त्यांनी धीरही सोडला नाही. उलट आपल्या चितांवर त्यांनी संसार मांडले जीव दिले नाहीत. एवढ्या तेवढ्या संकटाने ते घाबरत नाहीत. ते संकटे पायदळी तुडवतात. ते म्हणतात, 'हजारो वर्षे गॅस चेंबर्समध्ये राहूनही आम्ही जिवंत आहोत. मरणे घाबरतात आम्हाला!' त्यांनी विज्ञानाला मित्र मानले आहे. जागतिकीकरणाने साधल्या जाणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीचे आणि पर्यायाने मानवी संस्कृतीचे जे काही उन्मयन व्हायचे त्याचे स्वागत हा 'मी' किंवा हे 'आम्ही' करतात.

'बाबासाहेब!' ही यशवंत मनोहर यांची दीर्घ कविता! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कर्तृत्वासाठी जीवनावरचं हे चिंतनकाव्य आहे. 'आंबेडकर' या नावातच एक झंझावात दडलेला आहे. पश्चिमेकडून येणारा वारा हा वादळाचे भीषण रूप धारण करतो. झाडाखाली व झाडांवरची जीर्ण झालेली काळी-पिवळी व कुजलेली पाने तो दूर भिरकावून देतो.

बाबासाहेबांनी देखील समाजातील कुजलेल्या रूढी-परंपरा, जुने विचार या वादळाप्रमाणे दूर फेकून दिले. या झंझावाताचे आगमन म्हणजे नव्या युगाची भविष्यवाणी होती.

डॉ. बाबासाहेबांचे विचार निश्चितच वादळी होते. त्यांना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वांवर समाजाची पुनर्रचना करावयाची होती. त्यासाठी त्यांना प्रचंड संघर्ष करावा लागला. निरनिराळ्या चळवळी त्यांना उभ्या कराव्या लागल्या. जेव्हा संविधान तयार करण्याची ऐतिहासिक जबाबदारी नियतीने त्यांच्यावर सोपवली तेव्हा त्यांनी या संधीचे सोने केले. न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या चार स्तंभांवर त्यांनी भारतीय संविधान उभे केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन हा कवी यशवंत मनोहर यांच्या श्रद्धेचा व आराधनेचा विषय आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांनी हजारो लोकांना प्रेरणा दिल्या. त्या विचारांनी कालबाह्य तत्त्वज्ञाने जाळून खाक केली. कवी म्हणतो :

'तुम्ही शिकविलीत आम्हाला क्रांतीची केमिस्ट्री,

आम्ही तुमची लेकरं

तुम्ही चाललेल्या निखाऱ्यांवर आम्ही वाढलो

आमच्या उरातला ज्वालामुखी

आम्ही येथील अंधाराच्या भांडवलशाहीवर

आणि विषारी सरंजामशाहीवर उधळला.'

बाबासाहेबांचे विचार म्हणजे क्रांतीचे रसायन! ते आयुष्यभर क्रांतीच्या निखाऱ्यांवर अनवाणी पायांनी चालले. त्यातील प्रत्येक निखारा हा ज्वालामुखी होता. बाबासाहेबांना रक्तहीन क्रांती अभिप्रेत होती. रक्तहीन क्रांतीचा मार्ग लोकशाहीच्या प्रदेशातून जातो. बाबासाहेबांची श्रद्धा लोकशाहीवर होती. लोकशाही हा त्यांच्या मनन-चिंतनाचा विषय होता. भारताचे संविधान हे त्या चिंतनाचाच आविष्कार आहे.

● समारोप -

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या प्रकाशित झालेल्या कविता संग्रहांवरील अल्प भाष्य आहे. त्यातून यशवंत मनोहरांच्या कवितेची सम्यक चिकित्सा अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'उत्थानगुंफा' हा यशवंत मनोहरांचा पहिला कवितासंग्रह. या पहिल्याच संग्रहाने त्यांनी आपली नाममुद्रा मराठी कवितेवर उमटवली. या कवितासंग्रहामधील अर्थसघनता आणि भाव समिश्रता मांडली आहे. 'काव्यभीमायन' या दीर्घ काव्यातून काव्यगुण आणि भारतीय इतिहासक्रमातील संघर्षांच्या संदर्भांनी वैशिष्ट्यपूर्ण झालेली जाणवते. 'मूर्तीभंजन' या काव्यसंग्रहातून वाङ्मयीन सौंदर्य उलगडलेले आहे. या संग्रहातील प्रेम आणि परिवर्तनाचे काव्याविष्कार अधोरेखित झालेले आहेत. 'जीवनायन' या कविता संग्रहात प्रतिभेचे विविध आविष्कार व चिंतनाचे संदर्भ टिपले आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन महत्ता यांचे विवेचन उल्लेखनीय आहे. 'प्रतिज्ञायन' मधील प्रेमाच्या अनुभूतीचे विविध भावपदर आविष्कृत केले आहेत. 'स्वप्नसंहिता' या कवितासंग्रहात अनुभवांची वैशिष्ट्यपूर्णता आणि समकालीन जाणीवा प्रत्येकरीतीने दर्शविली आहेत. 'युगांतर' कवितासंग्रहातून अपप्रवृत्तींना आव्हान आणि परिवर्तनासाठी आवाहन यांचे अनेक पैलू प्रकर्षाने जाणवतात. 'बाबासाहेब' या दीर्घ काव्यातून डॉ. यशवंत मनोहरांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी तीव्र संवेदन वैशिष्ट्ये दर्शविली आहेत. त्यातील संवैधानिक मूल्यांची बाजूही उजागर केली आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर एकूणच मराठी कवितेतील अत्यंत महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मौलिक आणि सर्वकष विचारधारेतून विद्रोहाची नव्याने मांडणी केली आहे.

● संदर्भ -

- १) युगवाणी - विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक, जानेवारी/फेब्रुवारी/मार्च २०१८
- २) उत्थानगुंफा - डॉ. यशवंत मनोहर
- ३) काव्यभीमायन - डॉ. यशवंत मनोहर
- ४) बाबासाहेब - डॉ. यशवंत मनोहर
- ५) दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप - डॉ. यशवंत मनोहर

*****

जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी

प्रा. डॉ. संजय राजधर महाले
मराठी विभाग प्रमुख
महाराज ज.पो.वळवीकला, वाणिज्य व
श्री. वि. कृ. कुलकर्णी विज्ञान महाविद्यालय
धडगाव, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार

प्रस्तावना -

1991 मध्ये भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण, खासगीकरण यांचा स्वीकार करून आपल्या आर्थिक धोरणांना नवे रूप दिले. त्याचा परिणाम सामान्य माणसाच्या जीवनावर अधिक झाला. जीवनाकडे बघण्याचा सामान्य माणसाचा दृष्टीकोन बदलून गेला. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी करावी लागणारी धडपड करूनही त्याच्या समस्या वाढत चगल्या. साहित्य हे समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. जागतिकीकरणाच्या कचाट्यातून साहित्यही सुटले नाही. साहित्याचा त्याचा परिणाम होऊन नव्या अंगाने ते लिहिले जाऊ लागले. माणसाच्या जगण्याचा मुलभूत प्रश्न साहित्य मांडू लागले. मराठीत जागतिकीकरणाने स्थित्यंतर घडून आल्याचे जाणवू लागले. नव्या जाणिवा निर्माण होऊन साहित्य पुढे येऊ लागले. त्याची समीक्षा होऊ लागली. साहित्यावर पर्यायाने मराठीग्रामीणकादंबरीतील समाज जीवन ढवळून टाकणारी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया व त्याचा मराठी साहित्यावर कसा परिणाम झाला याचा आढावा प्रस्तुत निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे काय? -

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया असून तिचा संबंध मानवी जीवनाशी, संस्कृतीशी आहे. पर्यायाने सामाजिक जीवनाशी निगडित असल्याचे जाणवते. औद्योगीकरणाच्या प्रक्रियेने जग अगोदरच ढवळून निघाले होते. औद्योगीकरणातूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया पुढे आली. याचा परिणाम म्हणून उत्पादकतेला महत्त्व प्राप्त होऊन समाजात शोषणकर्ता आणि शोषला जाणारा असे दोन वर्ग तयार झाले. आपला समाज अधिक वेगाने या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गुंतत चालला आहे, हे आपणास मान्य करावे लागते.

1990 नंतरच्याखुल्या अर्थधोरणांचा स्वीकार आपल्या देशानेकेला. त्याचा बरा-वाईट परिणाम समाजावर झाला. नवा पेटंटकायदा, मुक्त बाजारपेठा, निर्बंधाचे शिथिलीकरण, कृषिक्षेत्राला देण्यात येत असलेल्या अनुदानातकपात, आयात निर्यात धोरण यांच्या बाबतीत अनेक बदल झालेले आपणास दिसतील. जागतिकीकरणातून नव्या वसाहतवादी संस्कृतीचा जन्म झाला. विकसित राष्ट्रे आणि विकसनशील राष्ट्रे यांच्यात बदल झाले. विकसित राष्ट्रांनी आपल्या उत्पादीत मालासाठी विकसनशील राष्ट्रांची बाजारपेठखुलीकरून घेतली. खुल्या धोरणाच्या आधारे भारतासारख्याकृषीप्रधान देशाची मोठी बाजारपेठकाबीजकेली आहे. त्यामुळे भारतातला सामान्य माणूस मात्र दुबळा झाल्याचे दिसून येतो.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या -

- 1) दिपक नय्यर - एखाद्या राष्ट्राचे आर्थिक व्यवहार त्याच्या भौगोलिक व राजकीय सीमेच्या बाहेर विस्तारीतकरण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.
- 2) श्रवणकुमार सिंग - आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माणकरून तेथे जगातील साधन सामग्रीचे व भांडवलाचे सुलभ अभिसरण निर्माणकरणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.
- 3) ऍन्थनी गिडेन्स - जगातील विविध लोकांमध्ये वक्षेत्रामध्ये वाढत असणारी पारसपारिकता व परस्पर निर्भरता म्हणजे जागतिकीकरण होय
- 4) जागतिक बँक - अ) उपभोग्य वस्तूंच्या सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील नियंत्रण समाप्तकरणे.
ब) आयात शुल्काचे दरकमीकरणे.
- 5) गीलपीन - प्रभुत्वशाली राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांवर आपली अर्थव्यवस्था व संस्कृती लादण्याचाकेलेला प्रयत्न म्हणजे जागतिकीकरण होय.

थोडक्यात जागतिकीकरण ही जगातील विविध लोक, राष्ट्रे व समाज यांच्यातील आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक संबंधांची जागतिक व्यवस्था निर्माणकरणारी प्रक्रिया आहे.

संकल्पना -

ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप अत्यंत व्यापक आहे. ग्रामीण साहित्यिकांनीकथा, कविता, नाटक, कादंबरी अशा अनेक वाङ्मय प्रकारांमध्ये लेखनकेलेले आहे. ग्रामीण साहित्य संकल्पनेत 'ग्राम', 'ग्रामीण' आणि 'ग्रामीणता' या संकल्पनांना अतिशय महत्त्व आहे. या तीन संकल्पनावरूनग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट होते. 'ग्राम' म्हणजेखेडे, गाव व समूह होय. 'ग्रामीण' हे मराठी साहित्याचे एक विशेषण आहे. शिवायग्रामीण संकल्पनेतग्रामीण

जीवन अपेक्षित आहे. तर 'ग्रामीणता' म्हणजेग्रामीणकृषिनिष्ठ संस्कृती,ग्रामीण निसर्ग,ग्रामीण समाज व माणूस,ग्रामीण जातीयता, रूढी, परंपरा, चालीरीती या घटकांच्या अनुषंगाने चालत आलेले समाजजीवन होय.

ग्रामीण साहित्य संकल्पनेचा शोध मराठी वाङ्मयकोश, वाङ्मयीन संज्ञा व संकल्पनाकोश आणि सुलभ विश्वकोशामध्ये घेण्यात आलेला आहे. त्यातग्रामीण साहित्यातून अभिव्यक्त झालेले जीवन,कृषि संस्कृति,ग्रामसंस्कृती, निसर्ग, शेती व शेतकर्यांचे जीवन यागोष्टींचा अचूक शोध घेतला आहे. तसेचग्रामीण साहित्याच्या मराठी अभ्यासकांनी विविध व्याख्याकेलेल्या आहेत. त्यात आनंद यादव, रा.रं. बोराडे, द.ता. भोसले, वासुदेव मुलाटे,गो.मा. पवार, सरोजिनी बाबर आणि तारा भवाळकर अशा नामवंतग्रामीण स्त्री-पुरूष लेखकांचा समावेश होतो. प्रत्येकाने आपल्या परीनेग्रामीण साहित्याचा वग्रामीण समाज जीवनाचा समग्र पट आपल्या व्याख्येतून मांडण्याचा प्रयत्नकेला आहे.

जागतिकीकरण व मराठी ग्रामीण कादंबरी -

ग्रामीणकादंबरी म्हणजेकाय? हे सांगत असताना डॉ. आनंद यादव, डॉ. रवींद्र ठाकूर, जयश्री नाफाडे यांनीग्रामीणकादंबरीतूनग्रामीण समाज जीवनाला सर्वांगाने स्पर्शकरत-करतग्रामीण माणसांच्या व्यथा-वेदनांचा वेध घेतला.ग्रामीण साहित्य वकादंबरी निर्मितीची बीजे ही तत्कालीनकालखंडातील समाज सुधारकांचेकार्य आणि सामाजिक चळवळी यामध्ये आहेत. म्हणजेच म. जोतिराव फुले,कर्मवीर भाऊराव पाटील, विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शेतकरी संघटनाच्या प्रेरणेतूनग्रामीण साहित्य जन्माला आले आहे. या समाज सुधारकांच्या विचार वकार्याचागंधग्रामीण साहित्याला आहे. म. जोतिराव फुले यांनी 'शेतकर्यांचा असूड', 'तृतीय रत्न', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' अशाग्रंथांची निर्मितीकेली. शिवाय 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापनाकरूनग्रामीण साहित्यिकांना प्रेरणा दिली. म.गांधी यांनी 'खेड्याकडे चला' असा मूलमंत्रग्रामीण माणसांना दिला. त्यामुळेचग्रामीणकादंबरीकारांच्या मनातग्रामीण साहित्याचा परिघ विस्तृत होतगेल्या.

ग्रामनिष्ठ जीवन जाणिवाना उजाळा,कृषिनिष्ठ संस्कृतीचा वेध,ग्रामीण माणूस व निसर्ग या नात्याचा शोध,ग्रामीण समाज आणि प्रसारमाध्यमे याचा अतूट संबंध, निवडणुकीचे राजकारण,गाव,गावातील लोकांची मानसिकता आणि जागतिकीकरणाचा मराठीग्रामीणकादंबरीवरील प्रभाव याची मीमांसा अशा विविधांगी प्रेरणेतूनग्रामीण साहित्याची निर्मिती झाली आहे.कृष्णराव भालेराव यांनी 1868 मध्ये 'बळीचा पाटील' हीकादंबरी 'दिनमित्र' मधून प्रकाशितकेली. मराठीग्रामीणकादंबरीचा श्रीगणेश त्यांनीकेला. याशिवाय बाबा पद्मनजी यांनी 'यमुनापर्यटन' ही विधांची समस्या मांडणारी पहिली सामाजिककादंबरी लिहिली. त्यामुळेच इतरकादंबरीकारांनाकादंबरी लेखनाची प्रेरणा मिळाली. म्हणून हाकालखंड मराठीग्रामीणकादंबरीच्या

पाऊलखुणांचाकालखंड म्हणून सुपरिचित आहे. प्रादेशिककादंबरी लेखनात भर टाकण्याचेकाम श्री. ना. पेंडसे,गो.नि. दांडेकर आणि व्यंकटेश माडगूळकर यांनीकेलेले आहे. 1960 नंतरचख्या अर्थनेग्रामीण साहित्याचा प्रवाह उदयास आला. 1960 ते 1980 हाकालखंडग्रामीणकादंबरीच्या उत्कर्षाचा आहे.

जागतिकीकरणामुळेग्रामीण माणूस,ग्रामीण स्त्री,ग्रामीण शेती, शेतकरी व शेतमजूर यांच्या जीवनात जीवन-जाणिवांचाविशाल डोंगर उभा राहिला आहे. पारंपरिकगावगाड्याचे स्वरूप बदलूनग्रामीण माणसांची जीवनशैली विषयक जाणिवा बदलल्या आहेत. याशिवाय व्यापार, भांडवल, उद्योग, परकीयकंपन्या, भांडवलदार, शेतकर्यांच्या आत्महत्या आणिकृषिसंस्कृति आदी जीवन-जाणिवांचे यथार्थ दर्शन अनेक मराठीग्रामीणकादंबरीकारांनी घडविले आहे. त्यामध्ये सदानंद देशमुख - 'तहान', 'बारोमास', रंगनाथ पठारे - 'नामुष्कीचे स्वगत', दिनानाथ मनोहर 'कबीराखडा बाजार में', सीताराम सावंत 'देशोधडी', आनंद विंगकर - 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानचीगोष्ट', राजनगवस - 'ब-बळीचा' या विविधकादंबरीकारांच्याकादंबऱ्यांतून जागतिकीकरणामुळेग्रामीण जीवनात निर्माण झालेल्या जीवन-जाणिवांचा अचूक वेध घेण्यात आला आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' मधील एकनाथ, आनंद विंगकर यांच्या 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानचीगोष्ट' याकादंबरीतील यशवंता पवार, राजनगवस यांच्या 'ब-बळीचा' याकादंबरीतील शेतीनिष्ठ जीवनशैलीकलाप्पाकोणकरी व दिपूशेठ या पात्रांच्या माध्यमातून चित्रित झाली आहे. आजच्याकाळात जे जे म्हणून बरे वाईट या जीवनशैलीत आहे ते जसेच्या तसे उलगडत जाते. राजकारण, हेवेदावे, मारामार्या, तंटे,कोर्टकचेर्या, पोलिसांचा हस्तक्षेप, भौतिक सुखाचे आकर्षण, पैसा व सत्तेसाठीचे स्वार्थी राजकारण,गरीब असाहाय्य महिलांची अगतिकता अशाग्रामीण माणसांच्या, शेतकरी जीवनाच्या जीवनशैलीचे स्वरूप बदलले आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणामुळे बदललेल्याग्रामीण जीवनशैलीच्या जाणिवांचे चित्रण राजनगवस यांनीकेले आहे. याशिवाय शेती व शेतकर्यांच्या स्थितीविषयक जाणिवांचे चित्रण मराठीग्रामीणकादंबऱ्यांतूनकरण्यात आले आहे.

जागतिकीकरणामुळेगावाचे शहरीकरण होते आहे.ग्रामीण माणूस शहराकडे धाव घेतो आहे. शिवाय अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिकगरजेएवढी राजकारणाची निकड आजगावा-गावांत जाणवते आहे, याचे चित्रणकृष्णातखेत यांच्या 'रौंदाळा' याकादंबरीतील आबा या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून आले आहे. आजग्रामीण भागात अनेक पक्ष, जाती-पाती,गटा-तटाचे राजकारण वाढले आहे.गावाचे पाटील, सरपंच, तलाठी,ग्रामसेवक,ग्रामपंचायत सदस्य यांचे पूर्वीसारखे स्वरूप राहिले नाही. त्यांच्या भूमिका ह्या बदललेल्या आहेत.गावात एकजुटीची भावनाकमी होत चालली आहे. म्हणजेचखेड्यातील माणसांना राजकारण विरहीत राहताच येत नाही, याचे अनेक 'वस्तूपाठ' मराठीग्रामीणकादंबरीतून चित्रीतकरण्यात आले आहे. याशिवाय

स्वातंत्र्यपूर्वकालखंडातील खेड्याचे स्वरूप आज राहिलेले नाही. तर आधुनिकीकरणाचा, पाश्चिमात्य संस्कृतीचा शिरकाव खेड्यामध्ये वाढतो आहे.

मराठीग्रामीणकादंबऱ्यांतून जागतिकीकरणाच्या विविध जाणिवांची अभिव्यक्ती विविध पात्रांच्या वृत्ती-प्रवृत्ती, त्यांचे स्वभाव, काबाडकष्टकरण्याची सवय यातून व्यक्त झाली आहे. सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' याकादंबरीतील बबन हा बैलगाडीवर पाणी आणूनगावात विकतो. अशा या पाण्याचा भिषण प्रश्न याकादंबरीतून हाताळण्यात आला आहे. नामदेव माळी यांनी 'छावणी' याकादंबरीतून गणपा याकुणबी शेतकऱ्याच्या माध्यमातून भिषण दुष्काळाचे व जनावराच्या चारा छावणीचे यथार्थ दर्शन घडविले आहे. आज जागतिकीकरणामुळे शेतकरी हा अस्मानी-सुलतानी संकटात सापडला आहे. दुष्काळाच्या झळा ह्या मानवाबरोबर मुक्या प्राण्यांनाही सहनकराव्या लागत आहेत. अशा याकाळीज हेलावून टाकणार्या दुष्काळाची अभंगगाथा व्यापक आहे. त्याचे वास्तवचित्रण नामदेव माळी यांनी केले आहे. प्रविण दशरथ बांदेकर यांनी 'चाळेगत' कादंबरीतून जागतिकीकरणातील कोकणातील निसर्ग, तेथील समाजजीवन, समुद्र किनारा, मच्छिमारांचे जीवन, ओसाड पडलेला गाव आणि राजकीय मूल्यांचे होत असलेले अधःपतन चित्रित केले आहे. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीयकंपन्यांच्या घशात आजची शेती चालली आहे. त्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे प्रश्नगुंतागुंतीचे बनत चालले आहेत. 'सेझ' सारख्या प्रकल्पामुळे भारतीय शेतकऱ्यांची शेती उद्ध्वस्त होत आहे. 'सेझ' चा फायदा शेतकऱ्यांना होण्याऐवजी परकीय भांडवलदारकंपन्यांचे मालक यांनाच होत आहे. त्यातूनच शेतकरीकंगाल बनत चालला आहे. परिणामी शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे. म्हणूनच शंकर सखाराम यांनी 'सेझ' याकादंबरीतून या संदर्भातील विविध जाणिवांचे यथार्थ दर्शन घडविले आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून ग्रामीण मूल्यव्यवस्थेत फरक पडत आहे. नवी बाजारू मूल्यव्यवस्था निर्माण होत आहे. शेती, शेतकरी हा निसर्गाच्या लहरीपणामुळे व आजच्या व्यवस्थेमध्ये उद्ध्वस्त होतो आहे. कुटुंबातील दोन पिढ्यांचे अंतर वाढून शेती, बैल, बारदान याकडे जिव्हाळ्याने, सांस्कृतिक वारसाने न पाहता बाजारू मूल्य-व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जात आहे. ग्रामीण रीतिरिवाज, निर्मळ प्रेम, सहज सत्यवादी, आपुलकीचे जगणे नष्ट होत आहे. कौटुंबिक नात्यानात्यातून बाजारू मूल्यांचा प्रभाव दिसत आहे. शेती संस्कृतिचे मूल्यकमी होत आहे. शहरी संस्कृतीचा प्रभाव जोमाने वाढतो आहे. ग्रामनिष्ठ जाणिवांवर आघात होवून सत्तांध राजकारण फोफावते आहे. शेतकऱ्यांकडे असलेल्या जमिनी बहुराष्ट्रीयकंपन्या, भांडवलदार, व्यापारी, भ्रष्ट राजकारणी यांच्या घशात जात आहे. आणि भूमीचा मालक हा भूमीहीन होत आहे. रासायनिक खते व बियाण्यांची भरमसाठ महागाई वाढत आहे. परंतु यातूनही पिकवलेल्या मालाला अल्प भाव मिळतो आहे. रासायनिक खतांचा

तुटवडा, त्यातील भ्रष्टाचार, बियाण्यांतील भेसळ, निष्प्रभ औषधे यात होणारी फसवणूक आणि बाजारी हेतू असे आजच्या जागतिकीकरणाचे स्वरूप आहे. अशा या जागतिकीकरणाचे स्वरूप सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास', आनंद विंगकर यांच्या 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानचीगोष्ट', राजनगवस यांच्या 'ब-बळीचा', नामदेव माळी यांच्या 'छावणी' याकादंबऱ्यांच्या माध्यमातून दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा मराठीग्रामीणकादंबरीवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. मराठीग्रामीणकादंबरीकारांनीग्रामीण मूल्ये जागतिकीकरणामुळेकशी लोप पावत चालली आहेत हे स्पष्ट होताना दिसून येत आहे. मराठीग्रामीणकादंबरी जागतिकीकरणातील मूल्यांच्या पडझडीचे साक्षीदार आहे. कारण आजग्रामीण भागातील राजकारण भ्रष्ट झाले आहे. राज्यकर्त्यांचा नाकर्तेपणा वाढला आहे. शासनाचेकर्मचारी पैशांच्या मागे लागले आहेत. पारंपरिक संस्काराला छेद दिल्यामुळे भारतीय मूल्यांची पिछेहाट होते आहे. जुन्या विचारधारा व तत्वज्ञानाचे स्वरूप बदलत आहे. नैतिक मूल्यांचे अधःपतन होत आहे. क्षीण होणारी समूहनिष्ठा व वाढता स्वार्थ बळावतो आहे. मानवतावादी मूल्यांची पायमल्ली होत आहे. 'बाजार मार्केट' या मूल्यालाकेंद्रवर्ती स्थान प्राप्त झाले आहे. अशा या समाजाच्या विविध स्तरांत बदलत चाललेल्या मूल्यव्यवस्थेचा अर्थात जागतिकीकरणाचा मराठीग्रामीणकादंबरीवर प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येत आहे.

समारोप -

जागतिकीकरणाचा सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव हा मानवी जीवन व्यवहाराच्या सर्वच घटकांवर होत आहे. शिवाय जागतिकीकरणाचे प्रभावक्षेत्र एका देशापुरते मर्यादित राहिले नाही. जागतिकीकरणाचे परिणामग्रामीण समाजजीवन, कृषिनिष्ठ संस्कृती, शेती व शेतकरी, ग्रामीण व दलित स्त्री जीवन, शिक्षण व्यवस्था आणिग्रामीण साहित्यावर होत आहे. त्यामुळे या सर्वचक्षेत्रात आमुलाग्र परिवर्तन होत आहे. अशा या बदलाचे चित्रण मराठीग्रामीणकादंबरीतून करण्यात आले आहे.

जागतिकीकरणाचा प्रभाव मराठीग्रामीणकादंबरीवर पडलेला आहे. ग्रामीणकादंबरी आणिग्रामीण समाज यांचा अन्योन्य असा संबंध आहे. जागतिकीकरणाने निर्माण झालेल्या नव्या जीवन जाणिवे मराठीग्रामीणकादंबरीकारांनी अचूकपणे टिपल्या आहेत.

निष्कर्ष -

- 1) 1991 साली भारतानेखुल्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकारकेला; तेव्हापासूनचखर्च्या अर्थनिखाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचा शिरकाव भारतामध्ये झालेला आहे.

- 2) जागतिकीकरण ही संकल्पनाकेवळ आर्थिक बाबींशी निगडीत नाही तिचा संबंध हा भाषा, साहित्य, समाज आणि संस्कृतीशी आहे.
- 3) जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे प्रतिबिंब मराठीग्रामीणकादंबऱ्यांतून आले आहे
- 4) ग्रामीण लेखकांना समाजात वावरत असताना त्यांना आलेले अनुभव जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने होरपळणारे सर्वसामान्य माणसाचे, शेतकऱ्यांचे पाहिलेले जीवन याचे चित्रणग्रामीणकादंबऱ्यांतून आलेले आहे.
- 5) जागतिकीकरणामुळे शेती व शेतकऱ्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय झाली आहे.
- 6) 'बारोमास'ग्रामीण जीवनाच्या थेट तळाशी जाऊनकृषि व्यवस्थेचे सखोल चिंतनकरायला लावणारीकादंबरी आहे.
- 7) 'सेझ'कादंबरीतूनकृषिसंस्कृती, ग्रामसंस्कृती, जनजातीकायमच्याकशा उद्ध्वस्त होत आहेत हे अधोरेखितकेले आहे.
- 8) 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानचीगोष्ट' याकादंबरीत पार्वती आणि उषा यांच्यातील चिवटपणा व जगण्याची ओढ हे आशयसुत्र आहे.
- 9) 'ब-बळीचा' याकादंबरीतून 'इडा पिडा टळो, बळीचे राज्य येवो' ही संकल्पना मांडली आहे.
- 10) 'छावणी' याकादंबरीतूनग्रामवास्तवाचे विदारक, पण ठाम चित्रणकेले आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवनात येणारा दुष्काळ, चार्याचा प्रश्न, धूर्त राजकारणी लोक अशा विविधांगी जीवनाची शोकात्मगाथा आहे.

संदर्भ -

- 1) मराठीग्रामीणकादंबरी - डॉ. रवींद्र ठाकूर
- 2) जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा व साहित्य - वसंत आबाजी डहाके
- 3) बारोमास - सदानंद देशमुख
- 4) सेझ - शंकर सखाराम
- 5) अवकाळी पावसाच्या दरम्यानचीगोष्ट - आनंद विंगकर
- 6) ब-बळीचा - राजनगवस
- 7) छावणी - नामदेव माळी

**Rejuvenating the Philosophy of
Dr. S. R. Ranganathan**

KISHOR JOHN
EDITOR

BRAUSS PUBLICATIONS

Rejuvenating the Philosophy of Dr. S. R. Ranganathan

Copyright © By Editor

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any electronic or mechanical means including information storage and retrieval systems without permission in writing from the publisher, except by a reviewer, who may quote brief passage in a review.

While extensive effort has gone into ensuring the reliability of information appearing in this book, the publisher makes no warranty, express or implied on the accuracy or reliability of the information, and does not assume and hereby disclaims any liability to any loss or damage caused by error or omission in this publication.

ISBN: 978-81-946400-5-9

First Published 2020

Published by:

Dr. B.R. Ambedkar University of Social Sciences,

Dr. Ambedkar Nagar,

Mhow (MP), India 453446

Email : brauss2016@gmail.com

www.brauss.in

Cover designed by Prof. Kishor John

Printed and bound by Navsaksar Printers, Bhopal

Contents

Title of Paper/Article	
Information And Communication Technology (ICT) : A Boon In Modern Arena In Library Science - Aditya Narela, Amrita Singh Jadon	9
Upanishadic Law, Ranganathan And Relationship Between Library User And Personnel - Arvind K. Sharma	
Exploring OSINT With KOHA: An Alternate Source Of Information For Researchers And Academicians - Arvind Raje Namdeo, Dr. Brajesh Tiwari, Dr. Manish Sharma	17
Library Visits In Digital Era: A Change In Behavior - Chetna Boriwal, Prof. S. Kumar	22
An Approach Of Introducing A New Concept Of A Special Library For Mentally Challenged Students - Chirag Sachdev	31
Role Of Digital Curation In Digital Platform - Dashrath Patidar, Sukhlal Aaske	41
✓ Digital Library, E-Resources And Changing Role Of Librarians And Information Professionals - Devendra Prasad Kushwah	55
✓ Development Of 'A' Grade Public Libraries In Khandesh Region - Dinesh Vikram Patil	61
Five Laws Of Library Science And Improving The Readership In Academic Libraries - GHS Naidu	73
Smart Libraries Internet Of Themes - Hemkant M. Chaudhari	84
Super 30 And The MATHLIB - I.R. Kumar	91
Library Ecosystem: A Current Trend In Digital Era Using Smartphone Technology - Jaymala Patil	97
Public Libraries As Digital Hub: Public Function And Services - Jitendra Puranlal Ahirwar, Dr Sarita Verma	108
Various Types Of Software And Technology Used In Library For Performing Library Activities And Services - Kajal Ratan	115
Library development and Management with E-Resources - Krati Soni	120
Private University Libraries In Mewar Region- Analytical Overview - Nandkishore Patidar, Dr. Ashwani Yadav	128
Collection Development In Digital Environment- Nandkishore Verma, Mrs. Amrita Singh Jadon	138

Development of 'A' Grade Public Libraries in Khandesh Region

Dr. Dinesh Vikram Patil, Librarian, M.J.P. Valvi Arts, Comm, Sci, College
Dhadgaon,
Email- divyajyot02@gmail.com

ABSTRACT

India is Commending the 60 year of Independence in 2007 and taking load of improvements in different Fields. It is additionally a significant point of interest in the history of open library administrations in India. Maharaj Sayaji Rao Gayekwad has introduced Free compulsory elementary education backed by libraries in 1883 in the district of Baroda and hence Forth For the First time in India Free public library services were introduced as a system in 1907 and extended to the entire state. It can therefore, be traced out that 2007 is the Centenary year of free public library services in India. The Republic of India, or Bharat, is a Severing notion in south Asia. It is the seventh biggest nation by geological range the second generally crowded nation and the biggest vote based nation on the planet.

---

1. Introduction

India is celebrated the 60 year of sovereignty in 2007 and captivating store at growth in different Fields. It is too a significant marker in the part of public library services in India. Maharaj Sayaji Rao Gayekwad has introduced free compulsory elementary education backed by libraries in 1883 in the district of Baroda and henceforth for the first time in India free public library services were introduced as a system in 1907 and extended to the entire state.

From the third Century BC the Gupta administration directed the period alluded to as aged India's Golden Age" While the north had bigger, Fewer kingdoms South India had some lines for example the Chalukyas, Cholas, Pallavas, Pandyas and cherish which covered in time and region, Science designing, workmanship writing iatrochemistry and theory thrived under the support of these lords. Taking after attacks from Central Asia beturen the tenth and twelfth centuries much of north India went under the guideline of the Delhi sultanate and later the mughal line.

Public Libraries In India

Public Library is largely regarded as the people's university. It has tremendous developments in India from the early period to till date at various states. most of the Indian states now have gratis civic library services to expand the populace of India at different levels, which can be stated as below briefly,

1.1 Ancient period (before 1200AD)

"The history of the development (Ekbote; 1987;2) During Vedic times the pupils stayed in the Guru gruha for several years for education since ancient times, India is being very much pertinent in search of knowledge and wisdom. Oral communication was the best means amongst the people of India and writing was not available "The earliest written and recorded material found in India are the Inscriptions on stone pillars of king Ashoka (300AC) these inscriptions could be called the first out side open libraries (Dated: 2004;3) Later, Ashrams came into existence in India and Students study Under the supervision of well known teachers. They kept many manuscripts for use at the teachers and students as well as for the visitors.

This library was completed by Bakhtiar Khilaji, who invaded India in 1205 AD. And burnt the library . the library kept on burning for about six months" (Sharma 1987:97) libraries in ancient India also developed at other famous centers of learning such as Vki ramshila and Odantapuri. Universities of ancient India. like Taxila and Vikramshala also have valuable Collection on tantras and manuscripts in their libraries.

1.2 Medieval period (1200-1757AD)

Muslims mostly rule the medieval period of India. Historically it is also known as mughal period. There were great Changes not only is social and political but also on education and library system during this period. The muslim rules made great Contributions to Indian culture and libraries played an important position in the social cultural growth of the nation. The period of mughal is considered as the golden period of Indian history for its educational literary and library activities" (khursid;2004;6)

1.3 Publication

The Foundation has carried out numerous functional distributions for the advancement of open library administrations in the nation some of its critical distributions are directory at Indian public libraries.

Rrrif News letter (quarterly)

Grantham Indian Journal of library Studies (Bi- twelve -month)

Annual report

State library Committee:

The Foundation (RRRLF; 1997;10-11) renders matching as well as non - matching assistance to hold up and help public library services in the states and amalgamation Territories in accordance with rules and procedures. Every state /Union Territory Administration are advised to setup state library Committee (SJC) Consisting of the Following members and will meet at least twice a year:
Secretary Director or Person nominated by the Department Controlling library services
Chairman Director or officer- in - charge of the department if he is not the Chairman.

Director of the Foundation or his representative.

Nominee of the Chairman of the Foundation.

The base also gives help to open libraries to obtain new computer or improve as the container may be for also of the next items, with trimmings for instructive purpose once in 10 (ten) years:

1. One TV- Cum_VCP sets with Five educational Video cassettes
2. Computer system
3. One server
4. Three (3) Clients, nine (9) clients for state central library
5. UPS in capacity rage of 0.5 KVA to 3 KVA.
6. One laser printer and one Dot matrix printer; one laser printer one Inkjet printers and two dat matrix printer for state central library
7. Library Software
8. Network Equipments
9. others

1.23 National strategy on Library and Information System (NAPLIS)

John Martin said, "Policy is a statement of a specific goal or goals which are to be achieved, or to be pursued; a statement of the means by which realization of the goals will be brought about; an assignment of the responsibilities for implementation of the means, and a set of rules or guidelines regulation the activity" (Hill; 1989;20) According to P. B. Mangla, National Policy on Library and Information Science is to "provide a framework for properly planned and co-coordinated development of library and information structure in a country, resulting thereby in an enhanced and user-oriented information services to its user population". (Mangl;2001). Indian library profession since 1950s by Advisory Committee Report, 1958. Afterwards, professional organizations, like RRRLF, NISSAT and National Library urged upon the Government the necessity of enunciating such policy. The Matter was discussed in the annual conference of IASLIC in 1979 at Roorkee and ILA in 1984 at Jaiupur. Consequently, Indian Library Association submitted a draft policy statement to the Government in 1985. The Planning Commission Working Group in its report Modernization of Library Services and Informatics for the seventh Five-Year Plan (1985 – 1990) accentuated the need of such strategy. The Raja Rammohun Roy Foundation, nine years later of its origin, consumed the errand in 1981 and after cautious thoughts submitted a Draft National strategy on Library and Information Systems to the legislature in July 1984.

On the premise of the draft strategy submitted by the Raja Rammohun Roy Library Foundation and Indian Library Association, Department of culture, set

up a Committee in October 1985 under the Chairmanship of Professor D.p. Chattopadhyaya for the detailing of a National Policy on Library and Information Systems and the last report was submitted in May 1986 which incorporates:

The Public Library system;

The Academic Library system;

Special Libraries and Information Systems;

The National Library System and the Bibliographical Services;

Manpower Development and Professional Status; and

Modernization of Library and Information Systems.

Thought the government has not adopted the recommendations as the official policy, but it serves as a suggestive model for the development of libraries as a whole. The recommendations under the Public Library System are as follows: (India; 1986)

The most important task before the government is to establish, maintain and strengthen the free public libraries in the country and enable them to work as a system.

The central purpose here may as well head off to the country open library. A village or a village bunch with a satisfactory populace might as well have a neighborhood library, which will additionally serve as a data focus. Assets of distinctive orgs occupied with the work of open health, grown-up training, nearby self government and such others may be pooled to advance this composite focus.

Jalgaon District :

This district is composed of people belonging to Hindu, Baudha, Christian, Jain, Islam, Sikh religions and follow their own traditions. They all speak Marathi. The local language is Ahirani. Besides there are Arani, Bhilli or Bhilodi, English, Gondi, Gorkhali or Nepali, Khandeshi, Hlalabi, Kokani, Kinnori, Korku, Lahanda, Munda and Tulu languages spoken by different people.

In 19th century there were revolts by the local people of Yaval, Chopada, Fajipur area against the British in 1849. After 1857 Khandesh was much active in nationalist movement. Abhinav Bharat, the revolutionary organization founded by Veer Savarkar had several branches in this district. There were several personalities who were active till 1948.

Though East Khandesh i.e. present district of Jalgaon came into existence in 1906, prior to that there were schools in Erandol, Jamner, Sadva, etc. The school of Ernadol, opened in 1843 is the first school of the district. Besides there schools in Chopda, Dharangaon, Parola and schools for girls at Savada.

Yaval had the special schools for the scheduled castes students. After 1906 there famous organizations which are still working in the field of education.

The district population is mainly consists of agriculturists. In 1911 it was 75.45%, in 1981 it was 75.91%. In 1991, 384211 were cultivations and 567295 were agricultural laborers. It means 1/3 population is directly related to agricultural activities. The area between Amalner to Chalisgaon talukas fall under less rainfall, whereas remaining area has considerably good rainfall. The central population has two different types of soil viz. Black cotton soil and light soil. Some of the pockets in this area are rocky. In the southern part of the district the band is composed of reddish – yellowish soil with few pockets of black cotton soil. The modernization and increasing irrigation facilities as compared to before a decade, the cultivation and production is comparatively better. The research in the field has taught the people what king of soil and environment is to be exploited for what crop. That has help the farmers and comparatively the farmer of this district than its neighboring district of Dhule.

Government Department in this district is much active because of conscious population and their leaders. That has helped the agriculture. Soil Conservation Department was founded in the district in 1973 since then large numbers of schemes were carried out. Till 1991-92 total 97518 hectares land was worked out for contour bunding 5782 Nala bonding works were completed. Banana covers great part of the district and major among the fruits. In 1991-92 about 19200 hectares were utilized for banana and 10676 thousands metric tones were produced. Besides onion, sweet potato, potato, brinjal other vegetables and common fruits are grown.

The district has 221 food producing industries among them is industry for banana powder which was first in the State. Oil industry of the district is famous. There are several factors engaged in this business. In 1991-92 there were 1000 workers engaged in production of oil and other products like vanspati ghee. Besides that there are industries of animal food which have trade all over Maharashtra.

Nandurbar District :

Nandurbar district comprises 7 talukas namely Akkalkuva, Dhadgaon, Talode, Shahada, Nandurbar, Navapur and Akrani. The entire district forms the part of tapi valley bordered by Satpudas on the north, boundary and Gujrat state on the west, District of Dhule on the south and district of Dhule on the east.

The district of Nandurbar came into existence on July 1st 1998 by dividing the erstwhile district of Dhule. Except Nandurbar all the talukas which were already in existence are tribal areas. Nandurbar has less proportion of tribal as compare to other talukas. The history of Nandurbar district goes back to Stone Age when man was solely dependent on tools made on stones of different types but basically of basalt or trap, used long bones of wild animals and wood, hard enough fossilized for various purposes. He mainly lived in open, in group and

in the early stage he probably did not have a concept of family as we understand today.

Nandurbar district falls in the region of Tapi valley and larger portion of the total geographical area is composed of black cotton soil. There are such areas of the district, especially of Nandurbar taluka that we do not find a small stone in the soil. This had explored the areas of this district and has experienced his aspect.

Though the district is newly formed it was the part of erstwhile district Dhule. Dhule district was never famous for its industry and the regions economy was and is the agriculture and related aspects especially dairy business. Nandurbar did have its share. Traditionally the ration was also not known for its product except the forest products which is still, in a way, disorganized. Hence whatever industry is present in Nandurbar region is on a medium scale. The district has only one industrial area developed by MIDC and other financial institutes are not much active as there are in some of the district of Maharashtra.

3.1 Sample Design:

In Khandesh region only 17 'A' grade public libraries are presently working. All the 17 public libraries are selected for the study purpose. If any one Public Libraries Librarian is not in a position to fulfill the questionnaire, this public library will be deleted from the sample.

The readers of these 'A' grade public libraries selected as a sample. Near about 10% questionnaire will be filled by the readers. Thus collected data from Librarians and readers will be presented in graphical, tabulation and statistical methods.

3.2 Objectives:

- To find out the 'A' grade Public Libraries in Khandesh region.
- To study the growth and development of Public Libraries in Khandesh region.
- Facilities available for development of Public Libraries in this region.
- To observe the utility of present infrastructure in Khandesh region.
- To study the problems and prospects with regards for development of Public libraries in khandesh region.
- To study the reading material available in the sample Public Libraries from the Khandesh region.

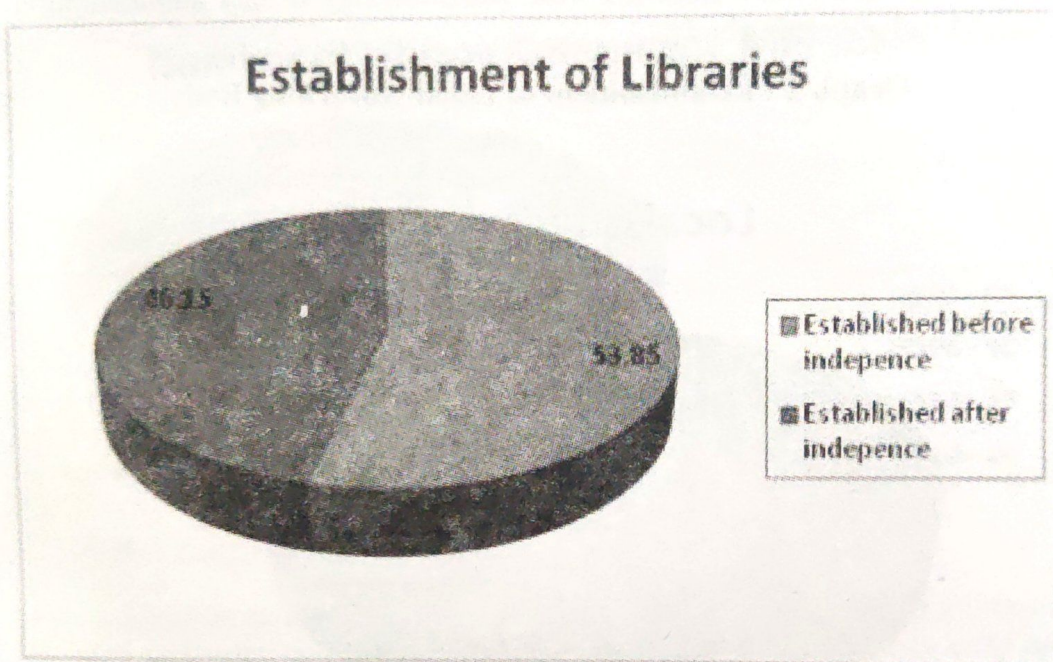
Year of Establishment

Sr. No.	Particulars	No. of public libraries
1	Established before independence	07
2	Established after independence	06
	Total	13

Source : Compiled by Author

It indicates that majority of the public libraries were established before the India independence

Graph 1 : Establishment of Libraries

Out of 13 libraries 7 public libraries were established before independence i.e. 1945 and 6 public libraries were established after independence. It indicates that the 53.85% public libraries were established before the independence and 46.15 public libraries were established after independence. It indicates the reading awareness of the people in this region was developed long back.

Local Governing Body:

The reacher knows about the management of these public libraries. Out of the 13 public libraries 11 public libraries run by the local government body and remainign 2 public libraries has not the local government body for their day to day administration.

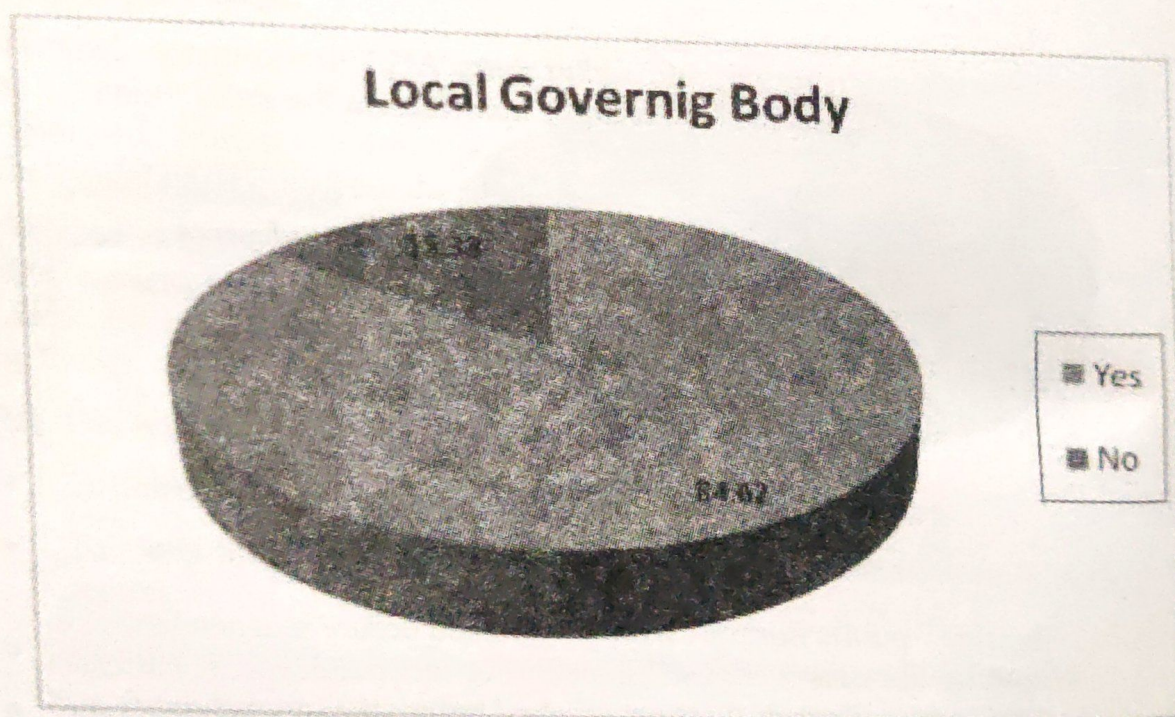
Establishment of Local Governing Body

Sr. No.	Local Governing Body	No. of public Libraries
1	yes	11
2	No	02
	Total	13

Source : Compiled by Author.

Out of 13 libraries 11 public libraries were established local governing body and 2 public libraries were not established local governing body. It indicates that the 84.62% public libraries were established local governing body and 15.38% public libraries were not established local governing body. It indicates that most of the public libraries were run their day to day administration through local governing body.

Graph 2 : Establishment of Local Governing Body

Library Committee

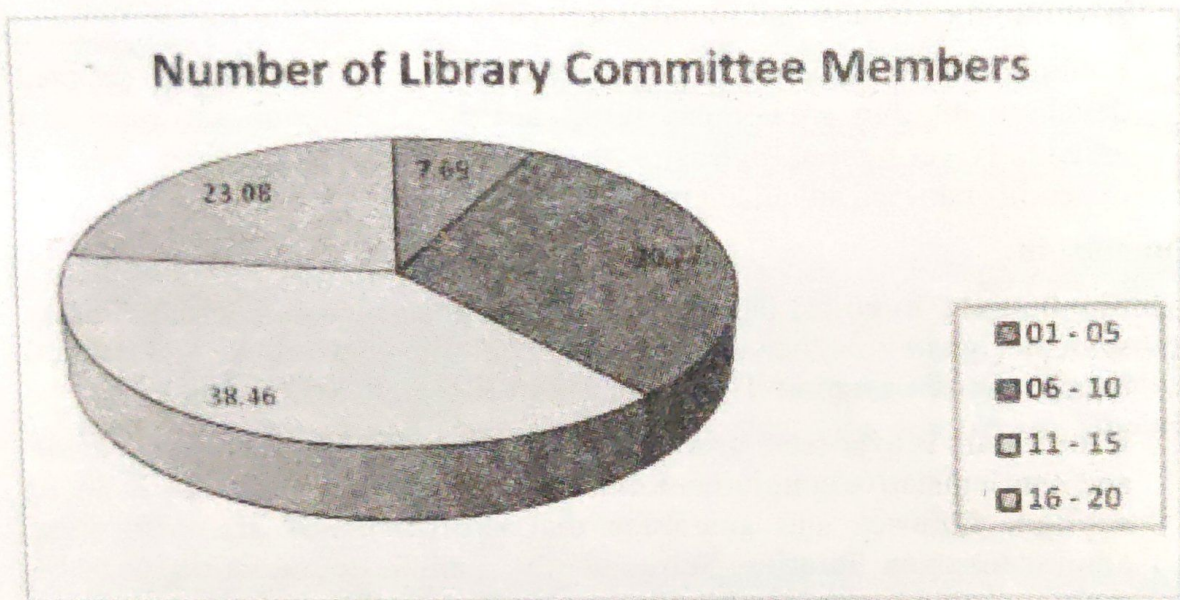
Out of the total 13 public libraries all the 13 public libraries having library committee for monitoring the day to dya working of the library. The variation was seen in the number of library committee members.

Establishment of Library Committee

Sr. No.	No. of Members of Library Committee	No. of public libraries
1	01-05	01
2	06-10	04
3	11-15	05
4	16-20	03
	Total	13

Source : Compiled by Auther

Graph 3 : Establishment of Library Committee Members

For the analysis of data researcher divide the sample colleges in four groups on number of library committee members. Out of 13 public libraries only one public library has the library committee members between 01 – 05, whereas 04 public libraries having the members between 06-10, 05 public libraries having their members between 11-15 and 03 public libraries having there members above 16. It indicates most of the public libraries having the library committee members above 11 members.

RESULT AND DISCUSSION

The analysis made on the basis of the facts concerning the public library system in Khandes rgion turns ot be unhappy. The reasons responsible for such a situation though already given at appropriate places are summarized here.

1. The first and foremost factor is the lack of planning of the public library system, considering the various socia-economic, educational and cultural conditions of the retion. This had led to slow growth of libraries.
2. If the library is to possess its fitting place in the social order, government

and non-administrative conglomerations may as well put progressively in broad daylight libraries and guarantee that equipped hands are utilized to supervise open libraries. Accordingly, qualified bookkeepers ought to be more included in the arranging and usage of open library programmes with the goal that they might have include into the programme and guarantee that open libraries are organized in a manner that national advancement will be advertised.

3. Public administrators might as well additionally draw consideration or the parts or the social order to the qualities of libraries particularly how ti helps the well being of the people and the improvement of the personal satisfaction through support of self training and help in formal instruction. They might as well instruct individuals on the steady parts of open libraries especially to segments, for example training, data financial, governmental issues, and social practices.
4. Public libraries have crucial parts to palay in guaranteeing national development; they are not part of the state purposeful publicity machines essentially yet national infrastructural establishments which are built to expendite national advancement.

Conclusion:

1. The first and foremost factor is the lack of planning of the public library system. considering the various socio-economic, educational and cultural conditions of the region. This had led to slow growth of libraries.
2. If the library is to possess its legitimate put in the social order, government and non-legislative conglomerations may as well put increasingly in board daylight libraries and guarantee that skillful hands are utilized to administer open libraries. Subsequently, qualified curators ought to be more included in the arranging and usage of open library programmers so they might have include into the programmers and guarantee that open libraries are organized in a manner that national improvement will be pushed.
3. Public administrators might as well additionally draw consideration or the parts or the social order to the qualities of libraries particularly how it helps the well being of the people and the enhancement of the personal satisfaction through support of self training and help in formal instruction. They might as well teach individuals on the steady parts of open libraries especially to areas, fro example instruction, data, investment, governmental issues, and social practices.
4. Public libraries have basic parts to play in guaranteeing national development, they are not part of the state purposeful publicity machines essentially yet national infrastructural establishments which are made to expedite national advancement.
5. Out of 13 libraries 7 public libraries were established before independence

i.e. 1945 and 6 public libraries were established after independence. It indicates that the 53.85% public libraries were established before the independence and 46.15% public libraries were established after independence. It indicates the reading awareness of the people in this region was developed long back.

6. Out of 13 libraries 11 public libraries were established local governing body and 2 public libraries were not established local governing body. It indicates that the 84.62% public libraries were established local governing body and 15.38% public libraries were not established local governing body. It indicates that most of the public libraries were run their day to day administration through local governing body.
7. Out of thirteen public libraries 7.69% public libraries having the 01-05 members, 30.77% public libraries having 06-01 members, 38.46% public libraries having 11-15 members and 23.08% public libraries having more than 16 members of their library committee. It indicates that the all the public libraries having their library committee and majority of the public libraries having their number of library committee members more than 11 members.
8. 38.46% public libraries do not have the schedule of library committee meeting, whereas 7.69% public libraries taking the library committee meeting once a week, 23.08% public libraries taking library committee meeting once in a month, 7.69% public libraries taking library committee meeting once in two month, 23.08% public libraries taking library committee meeting once in three month.

References :-

1. Anis Khursid 1998 City public library system for Karachi metropolis library Herald 36, nos (oct-dec) 135-151
2. Alvi wajjb a (2001) Jammu and Kashmir in library and Information services in Indian states and Union Territories edited by P. B. Mangla et. al New Dhelhi; Shipra.
3. Buragohin Alka public library scenario in India: problems and prospects. Herald of library science. 38 (1-2) Jan – Apr, 1999
4. Chatterjee Amitabha (2001) West Bengal. In Library and Information services in Indian states and Union Territories edited by P.B. Mangla, et al. New Delhi: Shipra.
5. Das V. K. (2001) Arunachal Pradesh in Library and Information Services in Indian states and Union Territories edited by P. B. Mangla eA. al. New Delhi, Shipra.
6. Ijari S. F. (2001) Karnataka In library and Information services in Indian states and Union Territories edited by P.b. Mangla et. at. New Delhi, Shipra.

- दोहरा अभिशाप : आत्मकथा में अभिव्यक्त दलित स्त्री जीवन 145
प्रा. डॉ. देवकीनंदन महाजन
- आकांक्षा पारे की कहानियों में चित्रित नारी 146
प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील
- इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा-साहित्य में वृद्ध विमर्श 150
डॉ. मनोज नामदेव पाटील
- नारी विमर्शता के आईने में : कृष्णकली उपन्यास 153
प्रा. अंजीर नथू भील
- हिंदी उपन्यास के हाशिए में दलित विमर्श..... 154
प्रा. श्रीमंत जगन्नाथ गुंड
- संजीव और भास्कर चंदनशिव के कहानी साहित्य में अभिव्यक्त शोध अनुसंधान के आधुनातन आयाम 158
प्रा. डॉ. आर. डी. गवारे
- आदिवासी विमर्श की कथा - कब तक पुकारं..... 159
डॉ. कल्पना एल. पाटील
- हिंदी उपन्यास साहित्य में हाशिए का समाज 160
श्री. आमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ
- आदिवासी कविताओं में स्त्री उत्पीडन 164
प्रा. डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव
- संजीव के कहानियों में चित्रित आदिवासी विमर्श 164
प्रा. डॉ. बदने रामकृष्ण दत्तात्रेय
- हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज 170
श्रीदेवी एस.
- 'तारों की रेल' काव्य संग्रह में वर्णित बच्चों का विश्व 173
डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा
- दलित विमर्श : हिंदी गज़ल की दृष्टि से!..... 174
प्रा.डॉ. ईश्वर ठाकुर
- २१ वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में नारी-विमर्श 178
डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद
- डॉ. रामकुमार वर्मा के काव्य में नारी चेतना 179
प्रा. डॉ. नलिनी शशीकांत पशीने
- वैश्विकरण और आदिवासी तडवी भिल्ल बोली भाषा 181
प्रा. डॉ. सैराज अन्वर तडवी
- विकास की आंधी दौड़ में हिंदुस्थान के मानचित्र से विलुप्त होते आदिवासी देश की त्रासदी का आख्यान : गायब होता देश..... 184
डॉ. संजय नाईनवाड
- धार्मिक पाखंड, झूठ, अंधविश्वास, अमानवीयता को उजागर करता - 'नाटक बाल भगवान' 186
मुक्ति प्रभात जैन
- 'यमदीप' उपन्यास में किन्नर संघर्ष 191
डॉ. सविता चौधरी
- स्त्री विमर्श : महिला लेखन के संदर्भ में 193
प्रा. डॉ. वसंत माळी
- 'यह गाँव बिकाऊ है' उपन्यास में चित्रित कृषक जीवन 194
इंगळे नितीन अरूणराव
- 'विभाजन' उपन्यास में चित्रित मुस्लिम नारी विमर्श 198
दिनानाथ मुरलीधर पाटील, डॉ. संजयकुमार शर्मा
- हाशिए के दर्द की कहाणी : सूत्रधार..... 199
प्रा. डॉ. जयराम श्री. सूर्यवंशी

आकांक्षा पारे की कहानियों में चित्रित नारी

प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील

हिन्दी विभाग प्रमुख, श्री. वि. कृ. कुलकर्णी महाराज ज. पो. वळवी कला, वाणिज्य एवं
विज्ञान महाविद्यालय, धडगांव, जि. नंदुरबार ।

समकालीन हिन्दी कहानी में जिन युवा रचनाकारों ने यह एहसास कराया है कि उन्हें पढ़ते हुए कहानी की नई भाषा, मिजाज, अन्दाज और रूख को समझा जा सकता है उनमें पहली पंक्ति में आकांक्षा पारे का नाम आता है।

आकांक्षा पारे जी की कहानियाँ पढ़ते हुए आप पाएँगे कि जिंदगी यहाँ कहानी में खुद-ब-खुद उतर आयी है। उसके साथ जाहिर है नये समय के तनाव, खीचतान और कश्मकश को तो आना ही था। आकांक्षा पारे काशिव की अपनी खास किस्म की कथन है - जहाँ कहानी पाठक को कतई अजनबी नहीं लगती, क्योंकि वह बहुत धीमी गति और संजीदा अंदाज में पाठक के जेहन में उतरती चली जाती है।

आकांक्षा पारे की कहानियाँ चर्चित भी खूब हुईं और पुरस्कृत भी किंतु उनका असल पुरस्कार यह है कि, वह बदलते समय की जटिलताओं का आईना बन रही है। यह वह समय है जहाँ रोबोट इन्सानों सरीखे बनाये जा रहे हैं और इन्सान रोबोट हुआ जा रहा है। यहाँ नष्ट होती संवेदनाओं को बचाने की एक रचनात्मक जिद रचनाकार के साथ बराबर बनी रहती है। यहाँ नये स्त्री-पुरुष है और नयी है की उनकी दुनिया हकिकत और सपने इसके रेशे-रेशे को आकांक्षा पारे ने एक नई दुनिया खड़ी करने की कोशिश की है और वो सफल भी हो पाई है।

आकांक्षा पारे की कहानी 'बाहतर धडकने तिहतर अरमान' में हिंदु अभय शुक्ला और मुस्लिम नौरीन एक दूसरे से प्यार करते हैं और बाद में शादी कर लेते हैं। लेकिन बहुत विरोध होने के कारण आपसी मनमुटाव सहन करते हैं। नौरीन अपने धर्म की सभी रीतिरिवाजों को अच्छे से पालन करती है लेकिन जब उसकी सास उसे कर्वाँ चौथ का व्रत रखने के लिए कहती है तो वह ना बोल देती है। वह समय पर नमाज पढ़ना यह काम बखुबी करती है लेकिन कोई हिंदु त्यौहार आता है तो वह मना करती है। लेखिका कहती है - खीचातानी तब शुरू हुई जब हमारी शादी के सात महिने बाद रमजान आया। नौरीन ने बड़े चाव से रोजे रखे। हमारे घर का माहौल बिल्कुल बदल गया। अब रोज सुबह चार बजे से ही रसोई में खटर पटर शुरू हो जाती। शाम को तरबुज और खजूर आते।¹ माँ बहुत आगे पिछे तो नहीं घुमती थी लेकिन उन्होंने मेरी बहन को कह दिया था कि वह ध्यान रखे कि नौरीन को कोई परेशानी न हो। चलो जी ऐसे ही करते कराते एक महिना बीत गया और हमारे घर में पहली बार ईद मनी। सेवाइयाँ बनीं और नौरीन के तीनों भाई हमारे यहाँ खाना खाने आये। और बाद में एक महिने में माँ का व्रत आया। हरतालिका तीज नाम का। इसमें भी सुबह से पानी नहीं पिते हैं और पुजा के बाद रात में बारह बजे पानी पिते हैं। माँ ने एक दिन पहले ही नौरीन को समझाया कि कल उसे भी व्रत रखना है सो आज ही हाथोंपर मेहेंदी लगा ले और रात को ठिक से खा ले और रात बारा बजे तक पानी भी पिले। फिर चौबीस घंटे पानी नहीं मिलेगा।² नौरीन ने मेहेंदी तो लगा ली लेकिन व्रत रखने से मना कर दिया। उसने कहाँ - "हमारे धर्म में नहीं होता यह सब और फिर वह पुरे दिन भूखी प्यासी नहीं रह पाएगी।" अब आप ही बताइए माँ को तो बुरा लगेगा ही न। भाई, रमजान भी तो उसके यानी मेरी माँ के धर्म में नहीं होता है और व्रत भी सेम टु सेम डिडो रोज की तरह था। नौरीन नहीं मानी तो नहीं मानी। माँ ने सुहाग का भी हवाला दिया। उसने कोई ध्यान नहीं दिया। माँ ने अकेले पुजा की और पडोसियों को कहा - "नौरीन की तबीयत ठिक नहीं है।" महिलाओं ने जब पुछा कि, तुम्हारी बहू नहीं कर रही है क्या व्रत उपवास।"³

इस तरह आगे दिन तो कट रहे थे लेकिन नौरीन हमेशा एलओसी का उल्लंघन करती रही और माँ भारत की तरह चुपचाप तमाशा देखती रही। इस तरह नौरीन अपनी मर्जी से जीवन जीती रही। दिवाली में माँ ने उसे पुजा में बैठने को कहा लेकिन नौरीन ने सीज फायर की धज्जियाँ उड़ते हुए भयंकर गोलीबारी शुरू कर दी। एक तो दिवाली का दिन ऊपर से इतने आने जाने वाले। बाहर पटाखों का शोर और अंदर नौरीन का। माँ भी इस बार हार मानने को तैयार नहीं थी। उसने कह दिया कि यदी नौरीन पुजा में नहीं बैठेगी तो वह इस घर से नमाज भी नहीं पढ पायेगी।⁴

इस प्रकार अभय और नौरीन अलग होने का फैसला कर लेते हैं और कोई मे मिलते हैं तब अभय कहता है - "दिल भी एक बार में बहतर बार ही धडकता है पर तुम्हारी फरमाइशें तो उससे भी आगे हैं।" उसने पलटकर तुनककर जवाब में कहा था "बहतर ही पुरी कर दो क्यों की तिहतरवो फरमाइश हो सकता है तुम्हे भारी पडे।"⁵

आकांक्षा पारे की दूसरी कहानी 'सखी साजन' में भी नारी का बदला हुआ आधुनिक रूप मुखरित हुआ है। यहाँ इस कहानी में सोनाली हॉस्टेल लाईफ में बेला नाम की उसकी सहेली से संबंध बना लेती है और उसी में वह खुश रहती है। लेकिन बाद में बेला की शादी हो जाती है। तब सोनाली का कही भी मन नहीं लगता। उसकी माँ उसकी पुरानी डायरी निकालकर पढ़ती है तो वह सोनाली से पुछती है तब सोनाली कहती है - "जो लडके-लडके, लडकियाँ-लडकियाँ शादी कर लेती है न ये सब ये लोग है। हाँ, तो शहरों में सब चलता है। बहुत-सी लडकियों को लगता है, वे अपनी सहेली के साथ ही रह सकती हैं। होती है कुछ पगली टाईप की।"⁶ इस प्रकार प्रस्तुत कहानी में समलैंगिक संबंध पर प्रकाश डाला गया है।

'कंट्रोल ए + डिलीट' आकांक्षा पारे की एक आधुनिक कहानी है। आधुनिक युग में सब लोग सिर्फ टेक्नॉलॉजी का ही ज्यादातर इस्तेमाल कर यह जिन्दगी जीना चाहते हैं। इस कहानी में सुदिप मलिक यह कम्प्युटर गेम बनाने में एक्सपर्ट था। और साथ ही साथ वह हर एक गेम जीतना ही चाहता था। हारना उसे पसंद नहीं

था। जो भी नई टेक्नॉलॉजी बाजार में आती थी सुदिप उसे जल्द से जल्द सिख लेता था। जब वह पढाई करने के बाद बँगलोर में एक बड़ी कम्पनी में नौकरी करता था लेकिन टेक्नॉलॉजी का भूत उसके सर पर हमेशा सवार था। वह अपनी पत्नी से भी कुछ बातें नहीं करता था। उसकी शादी उसकी ज्युनिअर अनुप्रिया से हुई थी। जब दोनों में अनबन रहने लगी तो उसने अनुप्रिया को मार दिया और उसके छोटे-छोटे टुकड़े कर फ्रिज में रख दिए थे।

इस प्रकार की उसकी हरकत के बाद उसे फांसी की सजा सुनाई गयी। ज्यादातर टेक्नॉलॉजी की वजह से आनेवाली पीढी कितनी बिगड़ रही है यही बताने की कोशिश लेखिका यहाँ पर करती है। वह कहती है - "रोबोट इन्सानों की तरह बनाये जा रहे हैं और इन्सान रोबोट बनता जा रहा है। रोबोट इन्सान की तरह लगे इसके लिए दुनियाभर में नए-नए प्रयोग चल रहे हैं एक मनोचिकित्सक की हैसियत से मैं जो सोचती हूँ वह यही है कि मशीनों के बीच ही खाना उन्हें के कल पुर्जा से गपशप करना, वही सो जाना ऐसी समस्या की जड़ है।"⁹ प्रस्तुत कहानी में नारी का शोषण इस टेक्नॉलॉजी की वजह से हो रहा है यही स्पष्ट करने का प्रयास लेखिका ने किया है।

आकांक्षा पारे की 'फूलों वाली खिडकी' कहानी में बचपन की उम्र बढ़ने को लेकर नारी में हुए बदलाव और साथ ही साथ स्कूल से लेकर कॉलेज तक का जीवन बताया गया है। लेखिका खुद का जीवन प्रस्तुत कहानी में व्यक्त करती है। वह बचपन से जिस लड़के को चाहती थी वह उनके पिताजी के कार्यालय में काम करने वाले चपरासी का लड़का था। बाद में जाति व्यवस्था के कारण उनकी शादी नहीं हो पाती। लेखिका जब उपर फूलों को पानी डालने आती थी तभी वह लड़का उसे देखता था। वह न स्कूल में बात करता था न घर में लेकिन क्लास में वह फस्ट ही आता था। अतः एम.ए. के पेपर के वक्त वह उसे कहती है कि, "मैं अभी आई। तुम ठहरो।"¹⁰ इसी अंदाज में एक छोटी-सी प्रेम कहानी यहाँ पर बतायी गयी है।

'रिश्ता वही सोच नई' आकांक्षा पारे की प्रस्तुत कहानी में पुरुष प्रधान संस्कृति का दबाव और आखिरकार नारी शोषण का चित्रण किया है। कहानी की नायिका प्रभजोत एक अंग्रेजी स्कूल में पढी लिखी लड़की है जो आर. के. एन्टरप्राइस में नौकरी करती है। वह समय पर अपनी नौकरी संभालती हुई शांति से रहती है, लेकिन टाईम-टु-टाईम आने की वजह से उसके ऑफिस की महिलाएँ उसे कहती हैं कि, "शादी हो जाने दे एक बार इसकी फिर देखते हैं।"¹¹ लेकिन बेचारी प्रभजोत ना किसके साथ बोलती है ना कुछ कहती है लेकिन पुरे दफ्तर में संजय अस्थानी ही उसे हर रोज 'गुडमॉर्निंग' कहता है। प्रभजोत की पिछली जिन्दगी यह थी कि उसकी शादी कॅनडा में रहने वाले हरमीत सिंह से होती है वह बहुत खुश रहती है। जब शादी करके वह कॅनडा पहुँचती है तब उसे पता चलता है कि हरमित सिंह की शादी हो चुकी है और उसे एक बच्ची भी है। यह सब देखकर वह कॅनडा छोड़कर इंडिया वापिस आ जाती है और आज पहली बार उसे संजय अस्थानी ने 'आय लव यू' बोला था। तब वह उसे कहती

है कि, "नया जमाना है - शादी की क्या जरूरत है? साथ में रहते हैं। दोनों एक दूसरे को समझते हैं और जो न समझ पाये तो तु अपने घर मैं अपने घर।"¹² प्रभजोत के मना करने के बाद भी वह कहता है - "यार ये नया जमाना है नयी सोच रखो अंग्रेजी माध्यम की स्कूल में पढी हो ना तुम।"

लेकिन प्रभजोत वहाँ से उठकर निकल जाती है। और कहती है, "माध्यम तो अंग्रेजी था बाकी तो सब हिंदुस्तानी ही रह गया।"¹³ आधुनिक नारी का भी किस प्रकार से लोग नया जमाने के नामपर शोषण करते हैं यही प्रस्तुत कहानी में बताया गया है।

'कॅम्पस लव' इस कहानी में लेखिका और उसकी सहेली मिताली को कॉलेज जीवन में एक ही लड़के से प्रेम करती है और उसे वह दोनों ही पाना चाहती थी। लेकिन परितोष कुलकर्णी इन दोनों का ना बोल देता है। बहुत दिनों के बाद दोनों सहेलियाँ एक दूसरे से कहती हैं कि, "यदी मुझे नहीं तो तुझे जरूर वह मिलना चाहिए लेकिन हम दोनों को परितोष से ही प्रेम था।" लेखिका और मिताली तेरह साल के बाद भी उसके बारे में सोचकर अपनी भावनाएँ व्यक्त करती हैं। और सोचती हैं कि अगर इतने साल बाद भी उसकी याद आती है तो वह 'कॉलेज लव्ह' था यह मानती है और आखिरकार हर एक के जीवन में ऐसी लाईफ आती है।"¹⁴ ऐसा लेखिका कहती है।

इस प्रकार आकांक्षा पारे की कहानी में नारी चित्रण एक आधुनिक रूप में चित्रित किया गया है। आकांक्षा पारे के बाद की लेखिकाओं में नारी का कुंठित, दुःख पूर्ण वर्णन नारी के बारे में किया जाता था लेकिन पारे जी की कहानियों में नारी के जीवन में आए हुए बदलाव का चित्रण किया गया है। आज बदलती हुई नारी का रूप प्रस्तुत करने का काम आकांक्षा पारे जी ने किया है। और नारी को कितना भी दुःख आए वह डटकर सामना करने को हमेशा तैयार रहती है। उपर्युक्त कहानी की प्रेमिका दिल टुट जाने पर रोती नहीं है और ना ही जीवन से हार मानती है। उसी तरह नया रास्ता ढुंढकर जीवन को और भी सुंदर बनाने का काम करती है। नारी अब अबला ना होकर सबला हो गई है और अपना निर्णय खुद लेती है यही पारे जी की कहानियों की विशेषताएँ हैं।

संदर्भ सूची :

1. आकांक्षा पारे, बहतर धडकने तिहतर अरमान, पृ. १०
2. वही पृ. ११
3. वही पृ. १५
4. वही पृ. १६
5. आकांक्षा पारे, तीन सहेलिया तीन प्रेमी, पृ. ०८
6. आकांक्षा पारे, सखी साजन, पृ. २३
7. कंट्रोल ए+ डिलीट, पृ. ३१
8. आकांक्षा पारे, फूलों वाली खिडकी, पृ. ६६
9. आकांक्षा पारे, रिश्ता वही सोच नई, पृ. ६८
10. वही पृ. ६८
11. वही पृ. ६९
12. आकांक्षा पारे, कॅम्पस लव, पृ. ७०

- अयोध्या में ध्वंसलीला : 'आखिरी कलाम' ८९
डॉ. अमृत बिसन खाडपे
- मिथिलेश्वर के उपन्यासों में प्रेम एवं काम की अभिव्यक्ति..... ९१
प्रा. डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा
- नारी अस्मिता की पहचान कराता मधुर कपिला का उपन्यास - 'सातवां स्वर' ९५
डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार
- 'गिलिगडु : बदलते मानवमूल्यों की कथा' ९७
डॉ. अशोक शामराव मराठे
- समाज जीवन को उन्नत जीवन प्रदान करने वाली नवचैतन्य की निरंतर धारा - 'सुखदा' ९९
डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील
- "भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श" १०२
प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील
- 'ग्लोबल गाँव के देवता' उपन्यास में आदिवासी विमर्श १०४
प्रा. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील
- 'विजन' उपन्यास में व्यक्त नारी विमर्श १०६
प्रा. डॉ. पूनम त्रिवेदी
- 'गुनाह बेगुनाह' उपन्यास में अभिव्यक्त नारी संघर्ष..... १०८
प्रा. डॉ. रविंद्र आर. खरे
- 'सुरेन्द्र वर्मा के उपन्यासों में नारी चेतना' ('दो मुर्दों के लिए गुलदस्ता' एवं 'मुझे चाँद चाहिए' के विशेष संदर्भ में)..... १११
डॉ. संजय प्रल्हाद महाजन
- गोविन्द मिश्र के उपन्यासों में चित्रित नारी विमर्श..... ११३
प्रा. डॉ. विजय एकनाथ सोनजे
- जीवन की त्रासदी को दर्शाता उपन्यास - 'बेसबब' ११६
डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर
- उच्च शिक्षित कामयाब बच्चों के वृद्ध माता-पिताओं के मन में 'डर' और 'भय' को व्यक्त करने वाला उपन्यास-"दौड़" ११८
डॉ. गोकुलदास सोनु ठाकरे
- "२१ वीं शताब्दी का हिन्दी उपन्यास साहित्य" १२०
डॉ. विजय जी. गुरव
- कठगुलाब उपन्यास में नारी चित्रण (मृदूला गर्ग) १२३
प्रा. शरद शेलार
- २१ वी सदी के महिला उपन्यासों में नारी चेतना १२५
श्री. आमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ
- 'मरंग गोडा नीलकंठ हुआ' उपन्यास में आदिवासी विमर्श..... १२७
डॉ. निंबा लोटन वाल्हे
- नारी वेदना का दस्तावेज 'तिनका तिनके पास' १२८
डॉ. ईश्वर ठाकुर
- "टूटा हुआ इंद्रधनुष" उपन्यास में पारिवारिक विघटन १३०
डॉ. आनंद गुलाबराव खरात
- मैत्रेय पुष्पा का उपन्यास गुनाह-बेगुनाह में चित्रित नारी संघर्ष..... १३३
प्रा. तुलसा मोची

“भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श”

प्रा. डॉ. मनोहर हिलाल पाटील

हिन्दी विभाग प्रमुख,

श्री.वि.कृ.कुलकर्णी महाराज जे.पी.वळवी कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धडगांव जि. नंदुरबार।

आज विश्व इस विस्तृत फलक में स्त्री विमर्श पर चर्चा पर्याप्त गर्म है। एक तो यह तथ्य कि स्त्री अपे विषय के घरे में क्यों खड़ी है? इसका जवाब नहीं मिल पा रहा है। आज स्त्री एक ऐसे संघर्षमय कठिण मोड़पर खड़ी है जहाँ पर उसे अपनी स्थिति का अंदाजा आ सकता है।

वास्तव में लेखक वर्ग स्त्री स्वतंत्रता के पक्ष में तो था किन्तु पाश्चात्य सभ्यता के आलोक में स्त्री को देखने के पक्ष में नहीं था। वह भारतीय सामाजिक सत्ता को स्वीकार करने के पक्ष में था और इसलिए वह समाज को अहम् को प्रमुखतः देने की बात कहता है। एक ओर ऐसे लेखक भी थे जो मार्क्सवादी दर्शन और मार्क्स कला का समर्थन करते थे। मार्क्स का कहना था कि, “समाज परिवर्तनशील है जिसका प्रभाव कला एवं साहित्य सृजन पर भी पड़ता है। मार्क्सवादी धारणानुसार नारी की भी एक विशिष्ट स्थिति होती है उसके अनुसार इस पूँजीवादी समाज में नारी केवल भोगविलास की सामग्री है जिस पर पुरुष का पूर्ण अधिकार है। उसका अपना स्वयं का कोई अस्तित्व मात्र इतना ही है कि, वह किसी की पुत्री श्रीमती या माँ बने।”^१

समकालीन हिन्दी साहित्य में सन ८० के दशक से स्त्री विमर्श का विषय गंभीर रूप लेता हुआ दिखाई देने लगा है। सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक पृष्ठभूमि पर अपने आपको सिद्ध करने के प्रयास में पारंपारिक नैतिक आदर्शों, मूल्यों एवं पारिवारिक स्थापनाओं को वर्जित करती दिखाई देने लगती है।

इस समय तक स्त्री के मन की कल्पना में पुरुष से आगे बढ़ने की चाहत प्रबल हो रही थी। इसी भावना से वह दुखी थी। इसके संदर्भ में आर. रामास्वामी (मिर्शीगन युनिवर्सिटी के प्रोफेसर) कहते हैं- “विश्वभर में महिलाओं और पुरुषों की परिभाषा ही बदल गई है। पहले के समय में पुरुष समाज के अनुसार चलते थे और पत्नी के रूप में सुंदर और सेहतमंद महिला का चयन करते थे, जो सही ढंग से बच्चों का पालन पोषण कर सके आज वे चाहते हैं। अल्फा वुमेन जो घर से बाहर निकलकर हर चुनौती का सामना करने को तैयार है। उनके लिए एक सफल महिला से बढ़कर भला क्या हो सकता है। अल्फा विमेन की सफलताएँ ही उन्हें आकर्षक बना देती हैं। ऐसे में पुरुष उनकी उम्र, सुंदरता आदि की परवाह नहीं करते थे केवल अल्फा वुमेन की सफलता और पद को महत्व देते हैं। स्थिति यह है कि अगर कोई महिला किसी तरह का कोई कठिण या दिलचस्प काम नहीं करती उन्हें कोई नहीं पूछता।”^२

इस प्रकार स्त्री का जीवन एक महत्वपूर्ण आयाम है। स्त्री अपने अस्तित्व को प्राप्त करने के लिए छटपटा रही है। अपनी मुक्ति के लिए नारी मुक्ति के आंदोलन चला रही है। लेकिन दुखद बात तो यह है कि, नारी शक्ति के लिए संगठन बनाये जा रहे हैं अब इनकी संख्या इतनी अधिक हो गयी है कि मुक्ति का तथ्य तो कम आडम्बर का पसारा अधिक दिखाई देता है। ऐसी स्थिति में स्त्री का प्रतिबिंब कैसा

होगा जो पुरुष की प्रतिस्पर्धी के लिए कटिबद्ध है।

‘रेत’ उपन्यास में नारी-विमर्श पर भाष्य है। इसमें दो प्रकार की नारियाँ चित्रित हैं। एक वेश्या व्यवसाय करने वाली खिलावडी एवं घरेलु कामकाज में उलझी, पिसती भिन्न है। दोनों के संस्कार भिन्न हैं। खिलावडी दैहिक शोषण से मुक्त होना चाहती है। परंतु उसप्रकार के अवसर आनेपर धन के लाभ-लोभ में आकर्षित है तो दुसरी ओर भाभी चार दीवारी की कैद से मुक्त होना चाहती है।

‘कमला सदन’ कथा को केंद्र है जिसकी सर्वे-सर्वा कमला बुआ है। जो शानदार जीवन जीती है वही कमला सदन के वेश्याओं की संरक्षिका है। उपन्यास में किसी भाव या विचारों को प्रभावोत्पादक बनाने के लिए प्रतिकात्मक भाषा प्रयुक्त की जाती है।

कंजर समाज की स्त्री की त्रासदी यही है कि ‘मत्या ढकाई’ के नामपर कमसिन किशोरियों का यौन शोषण किया जाता है। ‘रेत’ की वेश्याएँ मानती हैं कि जिस प्रकार इज्जतदार अपनी मेहनत बेचते हैं वैसे ही वे अपनी देह बेचती हैं, उनके लिए उनकी देह ही मेहनत है। कि हमें खिलावडी नहीं, एक मजुर की तरह मान-सम्मान दिया जाए। सच कहूँ दरोगा जी, मेरी तो सरकार से अरज है कि इस धंधे को कानूनी दर्जा दे दे। कम-से-कम मेरे इज्जतदारों की बहु-बेटियाँ तो बची रहेंगी असर से उपन्यासकार ने बहुत बेबाकी से कंजर जाति की महिलाओं के जीवन के निर्मम यथार्थ को हमारे सामने रखा है। इसके साथ ही उन्होंने समकालीन राजनीति को दुषित स्थिति को उकेरा है। जिन इज्जतदारों की यहाँ बात उठाई गई है उनमें सफेद खदरधारी भी हैं जो इन खिलावडी को ले जाते हैं-एक के लिए कहने और टुट पडती हैं पुरी पार्टी। ऐसी स्थिति में उधार की कल्पना संभव ही नहीं लगती। फिर भी रचनाकार ने सकारात्मकता दिखाने के लिए प्रस्तुत उपन्यास ‘रेत’ में यथार्थवादी स्त्री का चित्रण मिलता है।

भगवानदास मोरवाल की विशेषता है कि, हरियाणा के बेहद संवेदनशील एवं पिछड़े क्षेत्र मेवा को उन्होंने अपनी रचनाओं में ‘बाबल तेरा देस में’ पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था को कटघरे में खिंचने का महत् उपक्रम है। “पितृसत्तात्मक किले की ईंट गारे से चिनी मजबूत दिवारों और महाराबों कोमिटाकर भीतर घुटती स्त्रियों को मर्मांतक यंत्रणा से मुक्ति देना है।”^३ इसीलिए शायद मोरवालजी “पुरुष की व्याभिचारी, आततायी, नग्न छवि को बीच चौराहपर उधेड़ने छीलने लगते हैं, पितृसत्तात्मक व्यवस्था की, रेह लगी बजबजाती अंधी सुरंगों में कही पिता को तो कही भाई, कही ससूर तो कही पति के रूप में एक आदमखोर भेड़िया घात लगाए बैठा है।”^४ बेशक अखबारों में

खबर बनकर प्रकाशित होते यौन हिंसा एवं बलात्कार के बढ़ते आकड़े घर के अंधेरे खौफनाक कोनों में पलते संबंधों के साक्षी है। चंद्रकला उर्फ पारो, जुम्मी और हसीना तीनों के लिए अपना घर अवैध संबंधों का एक अभेद किला जो क्रमशः पिता हाजीचंदमल और दीन महम्मद की वासना की शिकार होकर आतंक के साये में जीवन जीने को मजबूर है। मुखर प्रतिवाद वे नहीं कर सकती क्योंकि वही हिंसा में सनी धमकी है- “अगर जे बात नोहरे तो बाहर फटगी ना तो दारी की ए चीर के सुखा दूंगे”^५ तोकही संवेदनशील व्यवस्था में आत्मसम्मान एवं लोकलाज बनाने के लिए चुप्पी साधने की विशेषताएँ। “या मर्द की बात की तो झूठी भी सच्ची हो जाएँ है और हम चाहे कलजा चीर के दिखा दे ए हमारे ऊपर कोई यकिन न करे है।”^६ और हिम्मत करके राज खोल दो तो सौ-सौ लानते मलमते “तु तो बस मेरे नाम की ब्याहता है। लुगाई तो तु मेरे बाप की है।”^७ अपराधी पुरूष के विभत्स चित्रण है। उसी तरह हाजचंदमल और जुम्मी संबंधों का उद्घाटन करतेहुए पारो कहती है- “और कु-सती सावितरी जुम्मी?”^८

इस प्रकार ‘बाबल तेरा देस में’ भगवानदास मोरवाल जी ने समाज में चल रहे अन्याय अत्याचार स्त्री को पितृसत्ता के सामने किस प्रकार झुकना पड़ता है इसका यथार्थ चित्रण किया है। आज के समाज में भी विकृतियाँ दिखाई पड़ती हैं। ‘बाबल तेरा देस में’ लेखक ने बालविवाह के दुष्परिणामों से लेकर तलाक अंतर्निहित अमानवियता स्त्रियों के खरीद-फरोखत के अमानुष करोबार से लेकर लड़कियों को शिक्षा के मौलिक अधिकार के वंचित रखने के दर्प जैसी हठधर्मी पाशविकताओं का जमकर विरोध किया है।

‘बाबल तेरा देस में’ मदैवादी दृष्टी से रचा गया स्त्री-विमर्श है। इसलिए फुल-सी महकती मुमताज ब्याह के बाद उस वक्त ‘कोयलसी’ हो जाती है जब उसे अपने पति की नपुंसकता का ज्ञान होता है। विवाह हर स्त्री के जीवन की अंतिम अनिवार्यता और देह संबंधी उसकी खुशियों का एकमात्र सहस्य है। मुमताज के माध्यम से जब मोरवाल जी ने हर स्त्री का दुख सामने रखा है। मसलन, दादी, जैतूनी जो शकिला को बेचने के लिए उसके माँ-बाप को कोसती है। मसलन मुमताज जो अपनी लड़ाई आपल लड़ने की बात कहती है लेकिन बेवा हो जाने पर पहली ही ठोकर लगते आत्मनियंत्रण खो बैठती है कि “किस दिन में कुछ उल्टा-सीधा ना कर बैदू”^९ मसलन शकिला जो अंततः शरियत-हदीस का मूर्तिमान रूप बन बैठी है कि “वैसे भी मर्दों का दर्जा हम पर ज्यादा है। निकाह की सारी गिरह उसके हाथ में है। हम नेक औरतों का तो फर्ज ही शौहरों के हुक्म की तालीम करना और उनकी गैर मौजूदगी में अल्लाह की तौहफीक से उनकी हिफाजत

करना है। जब तक उसका मन करे वह औरत के साथ निबाह करे और जब निबाह न हो उसे तलाक दे दे। औरत तो वैसे भी उसके लिए खेती की तरह है।”^{१०}

‘बाबल तेरा देस में’ की सबसे बड़ी विशेषता है कि, इसमें पहलीबार घरेलु हिंसा एक समस्या के रूप में साफ-साफ उभरकर आयी है। स्त्री की हमेशा प्रताड़ना और पुरूषी अहंकार हमेशा उभरता चलता है सरपंच होते हुए भी सरपंचों के दायरे से बाहर करना। ‘फौजदारी’ दीन मुहम्मद कहते है- “ये मर्द माणस का होवे है। तु अपनो मतलब उतना ही कामस राख जितने तौसू कहो जावे है।”^{११} मोरवालजी पुरे उपन्यास में हर समस्या को उठाते रहे है उसे बहस, लड़ाई का मुद्दा भी एक ‘न्यूज आईटम’ की तरह चैनलों के नीचे भागती पट्टी में झलक दिखाकर गुम हो जाता है। घरेलु हिंसा का स्वर थोड़े ही समय में शांत हो जाता है जब शकिला के मुख से यह निकलता है- “क्या हुआ जो इसके शौहर ने इसे थोडा बहुत मार पीट लिया। किसी गैर ने तो नहीं मारा। मारा तो इसके शौहर ने ही है। नहीं, तब इसे डरने की क्या बात है।”^{१२} याने की घरेलु हिंसा के सवाल को यहाँ पर अपने ही दबा देते है। यहाँ तक की शिक्षित पढ़े लिखे लोग भी हिंसा नहीं मानते और घरेलु हिंसा का समर्थन करते है।

‘बाबल तेरा देस में’, ‘रैत’ उपन्यासों में भगवानदास मोरवाल जी ने स्त्री-विमर्श को कोना कोना छान मारा है। और हर एक समस्या का बखान पाठक के सामने प्रस्तुत किया है।

संदर्भ ग्रंथ :

१. स्त्री विमर्श साहित्यिक और व्यवहारिक संदर्भ- डॉ. करुणा उमरे, पृ. ४०
२. वही पृ. ४३
३. बाबल तेरा देस में- भगवानदास मोरवाल, पृ. १०
४. वही पृ. १२
५. वही पृ. १५
६. वही पृ. १६
७. वही पृ. १७
८. वही पृ. २०
९. वही पृ. ३२
१०. वही पृ. ५४
११. वही पृ. ५५
१२. वही पृ. ५८

संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे

प्रा.साळवे कल्पना सुदास (मराठी विभाग)

म.ज.पो. वळवी कला, वाणिज्य व श्री. वि.कृ. कुलकर्णी विज्ञान
महाविद्यालय, घडगाव ता. अक्राणी जि. नंदुरबार

मनुष्य प्राणी हा स्वभावताच जिज्ञासू प्रवृत्तीचा आहे. एखादी अज्ञात गोष्ट जेव्हा आपल्या नजरेस पडते तेव्हा त्या वस्तुबद्दल जाणून घेण्यास आपण उत्सुक असतो. त्या वस्तूचा शोध घेऊन तिच्याविषयी जास्तीत जास्त माहिती मिळवण्याचा आपण प्रयत्न करत असतो. जिज्ञासा ही ज्ञानाची जननी आहे. सर्वसामान्य भाषेमध्ये ज्ञानाचा शोध म्हणजे संशोधन.

संशोधन हा इंग्रजी भाषेतील Research या शब्दाच्या मराठी भाषेतील पर्यायी शब्द आहे. इंग्रजी शब्दकोषापासून 'संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञानशाखेत नवीन तत्त्वे अथवा तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्त्वे यांचे पुन्हा पुन्हा परिक्षण करण्यासाठी केलेले चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास होय.'

● संशोधनाच्या व्याख्या -

१) Shorter Oxford English Dictionary - "वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा बारकाईने केलेला समिक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय."

२) Oxford Advance Learners Dictionary of English - "अभिनव वस्तुस्थिती पाहण्यासाठी हाती घेतलेले शोधकार्य म्हणजे संशोधन होय."

३) टकमन - "संकलन व विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याची व्यवस्थाबद्ध प्रक्रिया म्हणजे संशोधन होय."

४) Granail - "सर्वसाधारणपणे उपयोगात आणता येण्याजोगे नवे ज्ञान निर्माण करण्यासाठी आणि समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी शास्त्रशुद्ध पद्धतीचा अवलंब करून जी संरचित तपासणी केली जाते त्याला संशोधन असे म्हणतात."

५) एल.व्ही. रोड्गन आणि ए.व्ही.एच. मोरी - "नवीन ज्ञानप्राप्तीच्या व्यवस्थित प्रयत्नाला संशोधन असे म्हणतात."

६) संशोधन हे नवीन ज्ञानाचे संपादन करणे आणि जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करण्यासाठी केले जाते. तसेच अरूपाला रूप देणे, अज्ञाताला ज्ञात जगतात ओढून आणणे म्हणजे संशोधन होय.

क्लिफर्ड वूडी म्हणतात, "संशोधनामध्ये समस्येची व्याख्या केली जाते ती सुधारली जाते. उपसिद्धांत मांडले जातात किंवा उत्तरे सूचवली जातात. प्रदत्त गोळा करणे, संघटन करणे आणि मूल्यमापन करणे निगमन करून (deduction) कोणत्यातरी निष्कर्षाची काळजीपूर्वक पडताळणी करून तो, उपसिद्धांत सिद्ध करतो किंवा नाही हे पाहिजे जाते." या अर्थाने विचार करता उपलब्ध ज्ञानामध्ये मूलभूत योगदान करून ते अधिक संपन्न केले जाते. अध्ययन, निरीक्षण, तुलना आणि प्रयोग यांच्या मदतीने सत्याचा मागोवा संशोधनाद्वारे घेतला जातो.

एकंदरीत संशोधनाबाबत असे म्हणता येईल की ज्ञानाच्या कोणत्याही शाखेत नवीन तथ्यांच्या शोधासाठी काळजीपूर्वक केलेले अन्वेषण किंवा परीक्षण म्हणजेच संशोधन होय.

७) पी.व्ही. यंग यांच्या मते, संशोधन पद्धती म्हणजे नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जुन्या तथ्यांचे परिक्षण करण्यासाठी या तथ्यांमधील अनुक्रम, परस्पर संबंध, कार्यकारणभाव याविषयी स्पष्टीकरण आणि सामान्यीकरण प्रस्थापित करण्याची एक पद्धतशीर प्रक्रिया होय.

रिसर्च किंवा संशोधन म्हटल्यावर अनेकांना प्रयोगशाळेत केले जाणारे प्रयोग म्हणजे संशोधन असे वाटते. पण संशोधनाची व्याख्या तेवढ्यापुरती मर्यादीत नाही. संशोधनाची सोपी व्याख्या म्हणजे सखोलपणे केलेले शोधन, कुठलीही समस्या किंवा तिचा काही भाग निवडून संशोधनाच्या मान्य पद्धती वापरून त्याबाबत काही प्रमाणात नवीन प्रकाश टाकला हा संशोधनाचा गाभा मानला जातो. त्यामुळे कोणत्याही विषयातील संशोधनात पुढील बाबींचा समावेश असतो.

- संशोधनाची सुरुवात एखाद्या समस्येपासून किंवा कुतुहलापोटी होते.
- ढोबळ समस्या किंवा प्रश्ना अनुसरून माहिती गोळा करणे, या माहितीचे विश्लेषण करून त्याला योग्य त्या स्वरूपात सादर करणे.

- ज्या प्रश्नांवर संशोधन केले जाते त्या प्रश्नाला विविध उपप्रश्नांमध्ये विभागले जाते.
- गोळ्या करण्यात आलेल्या माहितीचा अभ्यास करण्यासाठी सुसूत्रित आराखडा तयार केला जातो.
- संशोधन काही मुलभूत गोष्टी ग्राह्य धरते. उदा. एका दिवसाची २४ तास असतात किंवा शुद्ध पाणी रंगहीन असते.
- संशोधनासाठी गोळा करण्यात येणारी माहिती कुठलाही पूर्वग्रह न धरता निःपक्षपातीपणाने गोळा केली जाते. उदा. सिगारेट ओढण्याचे परिणाम काय होणार हे तपासून बघताना एकदम वृद्ध किंवा तरुण पहेलवान व्यक्तीला निवडणे अयोग्य ठरेल.
- संशोधनात गोळा केलेल्या माहितीचे विविध प्रकारे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. तसेच या विश्लेषणावर तर्कशुद्ध काटेकोर भाष्य करणेही अपेक्षित असते. त्याचा संबंध हाती घेतलेल्या समस्या आणि प्रश्न यांच्याशी असायला हवा.
- संशोधनाचा शेवट सहसा नवीन संशोधन प्रश्नांकडे लक्ष वेधून केला जातो. त्यामुळे पुढील संशोधनाला मार्गदर्शन मिळू शकते.

संशोधनास चालना मिळण्यास किंवा संशोधन हाती घेण्यास विविध कारणं आणि हेतू कारणीभूत ठरतात. शैक्षणिक क्षेत्रात एम.फील. किंवा पीएच्.डी. मिळवण्यासाठी संशोधन करावे लागते. त्या व्यतिरिक्त इतरही काही कारणे आहेत. जशी -

ज्ञानसमृद्धी - कुठल्याही क्षेत्रात सध्या उपलब्ध असलेले ज्ञान तपासून पाहणे, त्या ज्ञानात संशोधनाद्वारे भर घालणे, हे सामान्यतः संशोधन करण्यामागचे मुख्य कारण आहेत.

व्यावसायिक उपयुक्तता - संशोधन करून नवीन उत्पादन किंवा उत्पादन पद्धती विकसित करणे.

कारणमिमांसा - एखाद्या घटनेच्या मुळाशी जाऊन तिचे संपूर्णपणे विश्लेषण करणे हे सुद्धा संशोधनाला चालना देत याला इनव्हेस्टिगेटिव्ह रिपोर्टिंग असे म्हणतात. यात काटेकोर संशोधन करून काढलेले निष्कर्षच मान्य केले जातात.

स्वान्त सुखाय - स्वतःच्या समाधानासाठी किंवा कुतूहल शमवण्यासाठी संशोधन हाती घेणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाणही लक्षणीय आहे.

संशोधन कार्यात संतुलित विश्लेषण आणि विचार मांडणे ही महत्त्वाची बाब असते. त्यामुळे संशोधनाचा आराखडा, नमुना निवड, चाचणी पद्धती इतकेच नव्हे तर संदर्भाचा वापर या सर्व घटकांची तपासणी आवश्यक असते. याशिवाय हाती घेतलेल्या संशोधन प्रकल्पात येणाऱ्या मर्यादांबाबत चर्चा करणे आवश्यक आहे. विज्ञान, गणित, सामाजिक विज्ञान, व्यवस्थापन आणि साहित्य यांच्या विविध शाखांत संशोधनाबाबत काही सर्वमान्य प्रक्रिया आहेत. त्याचे पालन केल्यास संशोधन निष्कर्षाबद्दल शंका उपस्थित होत नाही.

काही वेळा संशोधनात एकापेक्षा जास्त विषयांचा समावेश असेल तर त्यास मल्टिडिसिप्लिनरी रिसर्च म्हणतात. अशा वेळेस त्या सर्व विषयांचे योग्य प्रकारे मूल्यमापन करणे आवश्यक असते. संशोधन करताना मान्य करण्यात आलेल्या काही पद्धती वापरल्या जातात. मात्र काही वेळेस नवीन विषय हाताळताना किंवा संशोधनात नावीन्य आणण्यासाठी प्रस्तापित पद्धतीत बदल करणे योग्य ठरतं. पण अशावेळेस संबंधित पद्धती वापरण्यामागचं संयुक्तिक कारण देऊन त्यांचा वापर करावा. याचाच अर्थ संशोधनाच्या कामाला नाविन्याचं वावडं भासू नये पण असे प्रयोग किंवा उपक्रम हाती घेताना संशोधनाच्या मुलभूत तत्वांचा विसर पडता कामा नये. यासाठी संशोधकाने वेळोवेळी विविध विषयातील शोधालेख आणि शोध निबंध वाचायला हवेत. जेणेकरून संशोधन पद्धतीत होणारे बदल आणि नवीन विचार मांडणीचा बोध होतो. संशोधनावर संशोधन हे त्यामुळे फार महत्त्वाचे ठरत आहे.

• संशोधनाची व्याप्ती -

संशोधनात तपासणीची किंवा चौकशीची व्याप्ती वेगवेगळ्या घटकांवर अवलंबून असते. जसे व्यक्ती किंवा मनुष्य, पैसा, उपलब्ध वेळ, नमुन्याची उपलब्धता व संशोधनकर्त्याला समोरच्या व्यक्तिकडे वेळ उपलब्ध पाहिजे. संशोधन व्याप्तीत चौकशीच्या मर्यादा ठरविल्या की चौकशीचे काम सोपे होते.

संशोधनाची सुरुवात करतांना संशोधकाने निवडलेल्या संशोधन विषयातील कोणत्या बाबीला महत्त्व द्यायचे ते ठरवावे लागते. याचा अर्थ संशोधकाने संशोधनाची दिशा निश्चित करावी लागते. म्हणजे संशोधनाची व्याप्ती ठरवावी लागते. तसेच निवडलेल्या संशोधन विषयाचा अभ्यास करताना कोणत्या क्षेत्राचा हेही निश्चित केले पाहिजे. उदा. एखाद्या

संशोधकाने निवडक साखर कारखान्यातील ऊस तोडणी आणि वाहतूक कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या अभ्यासावयाच्या हे ठरवावे लागते.

● संशोधनातील महत्त्वाचे टप्पे -

संशोधन करणे ही एक नियोजनबद्ध प्रक्रीया आहे. या प्रक्रीयेचा एक ठराविक क्रम असतो. हे क्रम म्हणजे टप्पे. पहिला टप्पा ओलांडल्याशिवाय पुढच्या टप्प्यावर जाता येत नाही. पुढीलप्रमाणे टप्पे सांगता येतील.

१) संशोधन समस्या तयार करणे (Framing a research problem)-

संशोधन समस्या दोन प्रकारात मोडतात. यापैकी एक आजूबाजूला घडणाऱ्या नैसर्गिक अथवा सामाजिक घटनांशी संबंधित असतात. उदा. नैसर्गिक आपत्ती किंवा वाढता भ्रष्टाचार. दुसऱ्या प्रकारामध्ये परिवर्त्यामध्ये संबंध प्रस्थापित करणे, याचा समावेश होतो. संशोधनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी आपल्याला कशाचे संशोधन करायचे आहे, त्यामध्ये आपली किती रूची आहे हे पाहावे लागते. संशोधन समस्या शोधणे आणि तयार करणे हे काम वाटते तितके सोपे नाही. कोणत्याही प्रकारच्या संदिग्धतेशिवाय नेटक्या शब्दात समस्या मांडता येणे हे काम मोठे कौशल्याचे आहे. कारण संशोधनाची सर्व मदार समस्या निवडणीवर असते. सुरुवातीला संशोधक नेमकी समस्या सांगू शकत नाही. हळूहळू त्याला समस्येच्या नेमकेपणाचे ज्ञान होते. यासाठी त्याला दोन अवस्थांमधून जावे लागते. एक म्हणजे समस्येविषयी संपूर्ण ज्ञान, माहिती गोळा करणे आणि ती समस्या स्वतः नीट समजावून घेणे. दुसरे म्हणजे, समस्या योग्य शब्दात अर्थपूर्ण वाक्यात मांडता आली पाहिजे.

असे करण्यासाठी एक तर तो त्याच्या संशोधन विषयाच्या तज्ञांशी संपर्कात असतो किंवा आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करू शकतो. दुसरे तो संशोधन समस्येसंबंधी ते उपलब्ध साहित्य असेल, त्याचे वाचन करील, त्यासाठी तो सैद्धांतिक (theoretical) आणि आनुभवीक (empirical) स्वरूपाचे साहित्य वाचन पसंत करील असे वाचन एवढ्यासाठी आवश्यक आहे की, त्यामुळे त्याला त्याने निवडलेल्या समस्येसंबंधी यापूर्वी कोणी आणि किती काम केले आहे काय करायचे राहिले आहे, हे समजू शकते. असे केल्याने ती समस्या अचूकपणे मांडता येते.

२) तत्संबंधी साहित्याचे व्यापक सर्वेक्षण (Survey of literature) -

एकदा समस्या निश्चित झाली आणि ती नेमक्या शब्दात व्यक्त झाली की समस्येविषयीचा सारांश लिहीला जातो. पीएच.डी. पदवीसाठी अशा सारांशाला प्रबंधाचा सारसंग्रह (Synopsis) म्हणतात. संशोधनामधील जितके साहित्य उपलब्ध होऊ शकेल त्याचे वाचन संशोधकाने करायचे असते. यासाठी पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, संशोधन ग्रंथाची यादी मिळवून त्यांची टाचणे (notes) तयार करावी लागतात. यासाठी चांगल्या ग्रंथालयाचा उपयोग होऊ शकतो. केवळ वाचन करून न थांबता, त्यांची नोंद, संक्षिप्त सारांश, लेखकांची नावे यांचीही नोंद करावी लागते. वाचन हे केवळ वाचनासाठी करावयाचे नसून त्यातून मिळालेल्या माहितीचा उपयोग संशोधनाच्या विवरणासाठी केला जातो. इतकेच नव्हे तर एखाद्या लेखातून अन्य संलग्न संदर्भ वाचण्याची प्रेरणा मिळते.

३) उरसिद्धांत निर्मिती (Forming hypothesis) -

उपसिद्धांत म्हणजे अनुमानात्मक (conjectural) किंवा तर्कावर आधारित असे विधान. अशा विधानांमध्ये दोन किंवा अधिक परिवर्त्यांच्या संबंधाविषयी अनुमान केले जाते. अशी विधाने कथनात्मक स्वरूपाची असतात आणि त्यात सर्वसाधारणपणे अथवा विशिष्ट प्रकारे परिवर्त्यातील संबंध दाखवण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. यातील संबंधाची पडताळणी व्हावी असे अध्ययन (implied) असते. इतकेच नव्हे तर त्यांचे मपन करणे शक्य आहे. असेही यातून ध्वनित (implied) होते.

उपसिद्धांतामध्ये कामचलाऊ (tentative) गृहीत मानले जाते. या आधारे संशोधनातून कोणते परिणाम मिळू शकतील याचे आराखडे बांधले जातात. संशोधक एकापेक्षा अधिक उपसिद्धांत मांडतो त्यामुळे त्याला नेमक्या गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करता येते. उपसिद्धांत जितके स्पष्ट निःसंदिग्ध मांडले जातील तितका संशोधनाचा दर्जा अधिक चांगला असेल. संशोधनाचे शेवटी प्रदत्ताच्या विश्लेषणावरून संशोधक एक तर उपसिद्धांत समर्पक आहे की त्याचे खंडण झाले हे सांगू शकतो.

४) संशोधनाचा आराखडा तयार करणे (Designing research) -

आता संशोधकाला संशोधनाचा आराखडा (blue print) मांडावा लागतो. म्हणजे त्याच्या संशोधनासाठी संकल्पनात्मक रचना किंवा चौकट (conceptual frame or structure) योग्य असा आराखडा तयार केल्याने कमीत

कमी परिश्रमांमध्ये अधिकाधिक समर्पक पुरावा करा मिळवावा, वेळ आणि पैसा करा वाचवावा हे काळू शकते. आपल्या संशोधनाचा हेतू अन्वेषण किंवा शोध वर्णन, चिकित्सा की प्रायोगीकीकरण यापैकी या आहे यावर आधारीत हा आराखडा असतो. संशोधन आराखडे अनेक प्रकारचे असतात. त्यापैकी काही प्रायोगिक स्वरूपाचे तर काही अप्रायोगिक असतात.

५) नमुना निवड करणे (Selection of sample) -

शोधकार्याच्या कोणत्याही क्षेत्रामध्ये ज्या ज्या गोष्टींचा समावेश होतो त्यांना समष्टी (population or universe) म्हणतात. जनगणनेमध्ये सर्व व्यक्तींचा लहान-थोर, स्त्री-पुरुष वगैरे समावेश होतो. हे समष्टीचे एक उदाहरण आहे. अर्थात व्यावहारिक अश्या सर्वांशी संपर्क साधणे शक्य नसते. उदा. एखाद्या सर्वेक्षणात एखाद्या साबण निर्मात्याच्या मुंबईसारख्या शहरात कोणत्या ब्रँडचा साबण अधिक खपतो हे पाहावयाचे झाल्यास तो मुंबईतल्या सर्व किरकोळ, ठोक तुकानांचे सर्वेक्षण करू शकत नाही. यासाठी तो काही ठराविक तुकानांची निवड करतो. संशोधनाच्या भाषेत याला नमुनाचयन (sampling) म्हणतात. त्यांचे बरेचसे प्रकार असतात. आपल्या संशोधनाचे एकूण स्वरूप आणि संलग्न घटक यांचा विचार करून संशोधकाला नमुना आखणी करावी लागते.

६) प्रदत्त गोळा करणे (Data collection) -

वास्तविक जीवनातील एखाद्या समस्येसंबंधी संशोधन करतांना जी माहिती उपलब्ध असते ती एक तर अपुरी किंवा कित्येकदा समर्पक असते. यासाठी संशोधकाला समर्पक असा प्रदत्त गोळा करावा लागतो. त्यासाठी लागणारा पैसा, खर्च करावा लागणारा वेळ आणि साधनांच्या उपयुक्ततेवर प्रदत्त गोळा करणे बऱ्याच अंशा अवलंबून असतो. प्राथमिक प्रदत्त (primary data) हा एक तर प्रयोग अथवा सर्वेक्षणातून मिळू शकतो. प्रयोगामध्ये तो अंकाचा वापर करून मापन करून काही निरीक्षणे करतो आणि त्याद्वारे आपल्या उपसिद्धांताची सत्यता पडताळून पाहतो. सर्वेक्षणासाठी मात्र प्रत्यक्ष निरीक्षण, वैयक्तिक मुलाखती, दुरध्वनीवरून संपर्क साधून, टपालाद्वारे प्रश्नावली पाठवून किंवा निरीक्षक नेमून प्रदत्त गोळा केला जातो.

७) प्रत्यक्ष संशोधन प्रकल्प पूर्ण करण्याचा प्रयत्न (Finalizing the project) -

संशोधन आराखडा म्हणजे प्रकल्प (project) असतो. हा प्रकल्प योग्य दिशेने राबवला गेला तर मिळणारा प्रदत्त हा पुरेसा आणि विचारणीय ठरतो. म्हणून प्रकल्प पद्धतशीरपणे राबवणे, तो वेळेवर पूर्ण करणे महत्त्वाचे असते. उदा. प्रश्नावलीचा उपयोग केलेला असेल तर त्यातील प्रश्नांची योग्य निवड, त्याचे संस्करण, त्यांचे संकेतीकरण करणे यासाठी प्रशिक्षित निरीक्षकांची गरज भासू शकते. थोडक्यात प्रकल्प जास्तीत जास्त काटेकोरपणे, पद्धतशीरपणे, नीटनेटका राबविणे यात बऱ्याच प्रमाणात संशोधनाचे यश असते.

८) प्रदत्ताचे विश्लेषण (Analysis of data) -

प्रदत्त गोळा झाल्यानंतर त्या माहितीचे पुढे काय करावयाचे यासाठी त्या माहितीचे वर्गीकरण, कोष्टकीकरण (tabulation) आणि विश्लेषण (analysis) चिकित्सकपणे होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सांख्यिकीची (statistics) खूप मदत होते. अलीकडे संगणकाच्या सहाय्याने विश्लेषणाचे काम बरेच सुलभ झाले आहे. त्यासाठी बऱ्याचशा सांख्यिकीय घाचण्या सूत्रे (formulations) उपलब्ध आहेत. अशा विश्लेषणांमुळे नेमके निष्कर्ष काढणे शक्य होते. अर्थात सांख्यिकीला किती महत्त्व द्यायचे हे त्या संशोधन प्रकल्पावर अवलंबून आहे.

९) उपसिद्धांत पडताळणी (Hypothesis testing) -

विश्लेषणानंतरचा पुढचा टप्पा म्हणजे प्रकल्पाच्या सुरुवातीला मांडलेले उपसिद्धांत कितपत योग्य आणि वैध आहेत. हे पाहणे प्रदत्तातून उपसिद्धांताला पाठींबा (support) मिळाला का की त्याचे खंडण झाले. या प्रश्नाचे उत्तर सांख्यिकीतील विविध घाचण्यांद्वारे देता येणे शक्य आहे. त्यामध्ये काय चौरस (chi square test) 't' चाचणी 'f' चाचणी इ. वापरल्या जातात.

१०) सामान्यीकरण आणि विवरण (Generalization and interpretation) -

जर उपसिद्धांताला पोषक आणि पूरक असा पुरावा मिळाला असेल तर संशोधक आपल्या प्रदत्ताआधारे सामान्यीकरणाप्रत (generalisation) पोहोचतो आणि त्यातून एखादा सिद्धांत निर्माण होऊ शकतो. असे सामान्यीकरण होणे आणि त्यातून एखाद्या सिद्धांताची निर्मिती होणे यातच संशोधनाचे मूल्य दडलेले असते.

११) संशोधन अहवाल तयार करणे (Preparing research report) -

संशोधनाचा हा शेवटचा टप्पा, संशोधनाच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी संशोधकाने केल्या त्याचा एक पद्धतशीर अहवाल तयार करावा लागतो आणि असा अहवाल (research report) एका विशिष्ट पद्धतीने (format) करावा लागतो. यामध्ये संशोधनाची पाश्र्वभूमी, निष्कर्षाचा सारांश, मुख्य अहवाल आणि निष्कर्ष या चार गोष्टींचा समावेश असतो.

ज्ञानाचा शोध म्हणजे संशोधन. एखाद्या विषयासंबंधीची समर्पक माहिती गोळा करण्यासाठी जे पद्धतशीर आणि शास्त्रशुद्ध अन्वेषण केले जाते, त्याला संशोधन असे म्हणतात.

शास्त्रिय पद्धतीचा उपयोग करून उपस्थित झालेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे हा संशोधनाचा प्रमुख उद्देश असतो.

गुणात्मक संशोधनात वर्तनामागच्या हेतूचा शोध घेतला जातो, तर संख्यात्मक संशोधनात एखादी गोष्टी किती वेळा किती काळ घडते याची नोंद दिकित्सकपणे घेतली जाते.

संकल्पनात्मक संशोधनाचा संबंध अमूर्त विचारांशी व कल्पनांशी असतो तर अनुभव आणि निरीक्षण यावर अनुभवाधिष्ठीत संशोधनाचा भर असतो.

संशोधन करताना प्रथम संशोधन समस्या नीट तयार करणे तत्संबंधी व्यापक माहिती गोळा करणे, उपसिद्धांत तयार करणे, संशोधन आराखडा तयार करणे, प्रयुक्तांची निवड करणे, त्यांचेकडून माहिती गोळा करणे आणि या माहितीचे विश्लेषण करणे इ. टप्प्यांचा वापर होतो.

● संदर्भ ग्रंथ :-

- १) संशोधन स्वरूप आणि समस्या - डॉ. बाळासाहेब गुंजाळ
- २) संशोधन पद्धतीशास्त्र - डॉ. रा.र. बोरुडे
- ३) संशोधन मार्गावरील प्रवास - डॉ. विवेक पाटणकर

*****

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

ENGLISH PART - I / MARATHI PART - I / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL

A.S.S.P. Mandai's

Maharaj J.P. Vaidya Arts, Comm., &
Shri.V.K. Kulkarni Science College
Chadgaon Tal. Akrani Dist Nandurba

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Relationship between Education and Economics Prof. D. P. Kamble	1-3
2	Comfortable Garments for Pregnant and Feeding Mother Prof. Dr. Sau. Kirti A. Varma	4-9
3	Marital Rape - Need for Legal Review in India Malvika Khajuria	10-16
4	A Study on the Financial Performance of Chittorgarh Urban Cooperative Bank of Rajasthan Dr. Megha Sharma	17-23
5	The Role of Indian Judiciary in Protection of Environment in India Dr. Rinky Bharti	24-31
6	Athletics Games - History and Importance Dr. Prasad Prabhakar Karandikar	32-35
7	Monotone Technique for Some Second Order Discontinuous Differential Inclusions S. B. Biradar	36-42
8	Preliminary Phytochemical Screening of Selected Medicinal Plants in Saptashrunji Area of Nashik District D. M. Survase V. K. Wahule	43-50
9	Role and Changing Strategies of Librarian Dr. G. N. Panchal Sambhaji G. Patil	51-55
10	The Theme of Human Suffer in 'Cry, the Peacock' by Anita Desai Dr. Uttam Ambhore Anuradha N. Bhosale	56-62
11	The Occurrence of Death in Donald Hall's Poetry Balasaheb G. Pawar	63-69

11. The Occurrence of Death in Donald Hall's Poetry

Balasaheb G. Pawar

Head, Department of English, Maharaj J. P. Valvi Arts, Sci. & Comm. College, Dhadgaon,
Tal - Dhadgaon, Dist - Nandurbar.

Death, a perennially favoured subject of poetry, emerges as a major theme in the Contemporary American Poet Donald Hall's Poetry.¹ The Poems, both old and new, register poetic responses to the occurrence of death in such a way that various strains of responses to death seem to surface in the long run.

One poetic response to death views it basically as a destructive force, a negation of life. Death underlines the temporal, mortal nature of life, leaving a sad note behind. The Poem, "Shudder" (1954 - 58) presents the ancestral voice of the dead grandfather in a dialogue with the living one. The voice of the dead ruefully complains in its slumberous state that "someone has walked on my grave" (P.32 emphasis is Hall's). The dead, with his escapist acquiescence in the loss of "the hard outlines of identity" gets agitated with the footsteps on his grave, with the notion of eternity (P.32). So, the dead requests the living to "walk in other places, please" (P.33). But the other living voice responds with a harsh, bitter note :

Nothing I do will make death disappear
Or let your Shudder or your knowledge go
See the world whole, and see if clearly then,
A globe of dirt crusted with bones of men
"If we walk, we walk on graves" (P.33, emphasis is Hall's)

The bitter recognition of the overwhelming presence of death in life defines the occurrence of death as a shudder.

"The Man in the Dead Machine" (1966 - 69) responds to the fearful imminence of death. Death as an extraordinary, historical event is marked in "the helmeted / skeleton" of a dead pilot in a crashed airplane "on a slope in New Guinea" Nineteen forty three" (P.93). The skeleton still sits erect in the cockpit.

... held
by dry sinews at neck

and shoulder, and by webbing
that straps the pelvic cross
to the cracked
leather of the seat, ... (P.93)

◀ But this extraordinary way of dying, frozen in its historicity in 1943, also lurks in daily, ordinary life :

or say that the shrapnel
missed me, I flew
back to the currier, and every morning
take the train my pale
hands on a black case, and sit
upright, held
by the firm webbing (P.93)

The word "shrapnel" (the probable cause of the historical air crash) and the upright posture of the skeleton as well as the daily traveller (both are held by 'webbing') ironically juxtapose the extraordinary and the ordinary ways of dying. The imminence of death cuts across the categories of the historical, the historic and the routine.

The awareness of imminent death punctures the adolescent, romantic view of love in "For an Exchange of Rings" (1979 - 86.) Two young fervent lovers of "eighteen - nineteen" walk together in "a walled garden" of "Hempstead" (PP 188 - 89). The usual exchange of rings takes place - the lover places "the floral / ring" with its "almondine / stone" on the beloved's finger (P.189). Though the young lovers fail to foresee the destiny of their love beyond the "walled garden" imminent death works itself out :

although in two winters,
hopeless in Rome,
her letters unopened
beside him, he will
◀ sweat, cough and die;

But, the lovers are "wholly indifferent" to the dark future and "moisten and swell" at the present mortal time (P.189).

Sometimes death frustrates a long-cherished dream. "Cider 5/a Glass" (1987- 90) reacts with deep pathos to the untimely death of a life – long friend, Sam, who was found dead one morning in his "Carport", "upright in the driver's/ seat with his eyes open" (P.197). Sam worked for the "legal department" of "a conglomerate", and pleaded in court to deny workmen their "Compensation" (P.198). But he did have the pricks of conscience – he went on planning an early retirement for 'ten years', and died "six weeks before retiring" (P.199).

The Poem wistfully evokes a Sunday in October, 1944, when Sam and the poet were "sixteen" and "seventeen" years old (P.200). Sam dreamt of becoming "a musician", but then thinking of doing "something that helps people", he thought of joining a "law school" (P.201, emphasis is Hall's) Finally, they arrive at a table bearing a sign : "Cider 5/a Glass" (P.201)

But today, with the telephonic message of Sam's death, the Cider tastes bitter and sounds explosive:

..... All day
today I keep tasting
that Sunday's almost painful
detonation of Cider sweet
and harsh in my mouth".

Sam's untimely death summarizes and evaluates his biography as an unfulfilled desire – a potentially sweet cider exploded into bitterness.

Thus, the occurrence of death embodied in these Poems underlines death as a negation of life – the fearful overwhelming presence of death, its equal degree of imminence in extraordinary and ordinary ways of dying, the predestined failure of euphemism to evade death, the deflation of romantic view of love, or life reduced to an unfulfilled dream. Further, along the axis of time, life as the temporal is lamented in terms of its mortality.

In contrast with the earlier response to death, some poems respond to death as basically an affirmation of life. Death Complements life, enhancing its value. The poem with a playfully shocking title, "My Son, My Executioner" (1954 – 58), addresses the 'small son' as 'sweet death' as the son is an 'instrument' of 'immortality' for the parents :

We twenty-five and twenty-two,
Who seemed to live forever,
Observe enduring life in you

And Start to die together

The gradual dying of the parents, correlated to the growth of life in the son, extends the parental, temporal life into the timeless. This very notion of immortality through the son makes the parental death 'sweet'.

With more boldness, "On Reaching the Age of Two Hundred" (1975 - 78) welcomes death on the fantastic two hundredth birthday of an old man. The mythical reference to "the sibyl at Cumae" makes the weariness of a too long life and a desire for death in the old man quite evident (P.143).

The nauseating ordinariness of an elongated life continues on the two hundredth birthday and presents an anticlimax as he goes to bed 'at five - thirty'

and slept and dreamed
of a house no bigger than a flea's house
with two hundred rooms in it,
and in each of the rooms a bed,
and in each of the two hundred beds
me sleeping. (P.144).

The fantastic metamorphosis of the temporal units of two hundred years into the spatial units of two hundred beds and rooms in a house "no bigger than a flea's house" verges on pathetic nullity - The summary of an overstretched life without the meaningful and evaluative closure of death.

The occurrence of death seems to have a Christian overtone in some poems. "Eating the pig" (1975 - 78) with a solemn note, narrates the eating of a cooked pig by 'Twelve People' most of whom are 'strangers' in a room in Ann Arbor (P.135). "Twelve people" the opening phrase of the poem seems to echo the twelve apostles, chosen by Christ. The cooked pig draws one towards him, making one feel about him, "my brother the pig" (P.136). This subjective sympathy with the basted pig universalizes along with the objective detailed description of the gradual destruction of the pig's body. In an achieved receptive state, the oldest cultures are taken 'into myself' along with the eating of the pig:

I speak these words
into the ear of the stone Age pig, the Abraham
Pig, the ocean pig, the Achilles pig,

And into the ears

Of the fire pig that will eat our bodies up.

The invocation to fire realizes the unifying bond between the twelve people who were mostly 'Strangers' earlier. Their achieved unity during the eating of the pig may well suggest the spiritual love or Agape. W.H. Auden notes that 'the symbol of Agape' is 'the act of nutrition'.

Just because eating is the one primal act common to all living organisms irrespective of species, race, age, sex or consciousness, the one act in which, since we demand all and give nothing, we are necessarily completely alone, therefore only this act can testify to the utter dependence of all creatures on each other, to the fact that everyone is our neighbour.²

The death of the pig transforms itself into a sacrificial ritual.

The occurrence of death, involves a hopeful Christian note of salvation. "Granite and Grass" (1979 – 86) elaborates the Christian framework within which the occurrence of death is embodied in "Eating the pig" and "Black-faced sheep". As "granite is unaltered", it suggests the order of eternity (P.179) and as 'grass' which "grows tall under Sun" and 'under assault of snow relents' signifies the order of time. The identity of granite and grass suggests the intersection of Logos (the divine, eternal order) and kairos (the human, temporal order) which is exemplified in the birth of Christ. Logos is 'the son of God' the second person of the Trinity ..... (in Greek, both 'word' and 'rational principle')³. And as W.H. Auden notes, the 'Greek notion of Kairos' means 'the propitious moment for doing something'.⁴ Further, the identity of granite and grass also suggests Christ's relation to history. As Reinhold Niebuhr points out, Christ is 'the Second Adam as well as the son of God':

As the revelation of the paradoxical relation of the divine justice and mercy He discloses the ultimate mystery of the relation of the divine to history. This revelation clarifies the meaning of history; for the, judgment of God preserves the distinction of good and evil in history; and the mercy of god finally overcomes the sinful corruption in which man is involved on every level of moral achievement by reason of his false and abortive efforts to complete his own life and history⁵. Thus man cannot perfect himself in history without divine grace. The journey from grass to granite depends on the birth of Christ – the union of the temporal and the eternal. The occurrence of death in 'Eating the pig' and in 'Black-faced sheep' depends on this Christian framework. Thus, the occurrence of death seems to have a Christian echo – death as a sacrificial

ritual, suggesting spiritual love or Agape; death referring to the union of the temporal and the eternal.

Another poetic response to death seems to have a cognitive value, suggesting derivation of self-knowledge. "Carlotta's Confession" (1987 - 90) is Carlotta's autobiographical monologue. She as a child 'daydreamed / of becoming a nun' (P.205). But ironically she led a life of human frailty, and had a late abortion. Augustus, or Gus, the child of her first marriage, grew up as a problem child, involving himself in fights, larceny, attempts at suicide. When Gus was hospitalized for his attempt at suicide, she dreamed that she 'suffocated him' (P.207) Later, with Gus's actual death, she achieves an insight into her life:

Repeatedly I went over
his life from the beginning, finding
that my errors ruined his life,
fault breeding fault breeding fault :
selfishness, lust, cruelty, greed malice,
laziness, pride .....(P.207)

Lacerated by this sense of guilt, verging on self-knowledge, she tells the priest while confessing that she had broken all commandments 'except the one that forbids us to kill' (P.207). But soon she realizes with terrible frankness that she was the mother 'who aborted one child' and 'daydreamed strangling another' (P.208). The priest, oblivious of her spoken lie, says; 'Your sins are forgiven' (P.208). But Carlotta's inner confession blunts the edge of situational irony and redeems her.

Thus, this poetic response to death is basically cognitive. The occurrence of death avails one of insights - awareness about one's sins; proper value and context of joy, sorrow, Pretension, maturity; a calm acceptance of death.

The last stanzas of the last poem of the volume, 'Praise of Death' seem to inclusively conclude the earlier experiences of death. Death as a negation of life relates to the temporal, which sadly misses the timeless. Death as an affirmation of life connects the temporal with the timeless in terms of the continuity of life in the next generation or the valuable ripeness of an individual life which transcends decay. Death as an integral part of life hints at the possible union of the temporal and the timeless in human terms. These poetic responses to death are in terms of purely human experiences and may be categorized as experiential. Death as a Christian

occurrence is based on the union of the temporal and the eternal and may be categorized as religious. The occurrence of death which gives insights into life presents the timeless, epiphanic moments in the temporal flow of life – this may be categorized as cognitive. Finally, Gilgamesh's experience of death may be categorized as mythical.

This mythical response to death is also experiential as myths are the primitive records of human experiences. It is also religious as myths do appear as the language of religions (Gilgamesh is the Babylonian Counter part of the Biblical Noah, and the Gilgamesh epic has notable resemblances to the Bible story, the Hebrews probably derived their account from Babylonia)⁷. Myths are also cognitive as they are the primitive mode of knowing reality. Myths, which are by nature timeless, also bear on the present – a fact which is well exploited by the modernist authors.

References

- 1) Donald Hall, Old and New Poems, 2nd edition (1990; rpt. Delhi : Affiliated East – West press 1993)
- 2) W.H. Auden, 'Eros and Agape' The Nation, 152 (1941), 757 Emphasis is Auden's
- 3) Stephen Reynolds, The Christian Religious Tradition (Encino: Dickenson, 1977), 220.
- 4) W.H. Auden, 'Balaam and His Ass' in The Dyer's Hand and other Essays, by W.H. Auden (1963; rpt. London: Faber and Faber, 1975), 140 Emphasis is Auden's.
- 5) Reinhold Niebuhr, The Nature and Destiny of Man: A Christian Interpretation (New York: Charles Scribner's sons 1941), II, 68.
- 6) Ebenezer C Brewer, Brewer's Dictionary of phrase and Fable: Centenary Edition, rev. Ivor H. Evans, 12thed (1870;rptLondon: Cassel, 1970), 1120

PRINCIPAL
 A.S.S.P. Mandaf's
 Maharaj J.P. Valvi Arts, Comm., &
 Shri. V.K. Kulkarni Science College
 Badnab Tal Akrani Dist Nandurba

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

DOMESTICATION OF *SETARIA GLAUCA* (L.) P. BEAUV. AND *BRACHIARIA RAMOSA* STAPF. PROMISING SMALL MILLETS IN SAKRI TAHSILOF DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA STATE, INDIA.

H. M. Patil

Department of Botany, M.J.P.V.Arts, Commerce and Shri.V.K.Kulkarni Science College Dhadgaon, Tal Akrani, Dist. Nandurbar (M.S.)425409

Setaria glauca P.Beauv. which is a weed or only a mixed crop in some parts of the country, is cultivated in pure strands in Sakri tahsil of Dhule district in Maharashtra. It's protein content is higher than finger millet. There are two landraces of this species one variety is non sticky with low carbohydrate content and the other one is sticky variety with comparatively more and-carbohydrate content. On the other hand, *Brachiaria ramosa* Stapf.is cultivated only in one tahsil, that too as a mixed crop in rice fields. No landraces were found for this species. The process of their domestication and utilization as a small millet by local tribals is discussed.

INTRODUCTION:

Setaria italica Beauv. is known as foxtail millet and grown in many parts of hill and dry land agro ecosystems of India, but *Setaria glauca* P.Beauv. is known only as a crop weed in many Southern parts of North India, it is cultivated in bordering regions of Andhra Pradesh, Karnataka, Tamil Nadu and in certain parts of Orissa in South India. There it is grown as a mixed crop along with little millet. On the otherhand *B. ramosa* is cultivated largely in Orissa along with upland rice and in Bihar along with Kodo millet (Kimata *et. al.*, 2000). There are no reports of cultivation of these two species in M.S. However, domesticated form of *B. ramosa* from M.S. was reported by Chandra and Koppar (1990).

MATERIALS AND METHODS:

Area of study: Several field visits were conducted in the Sakri tahsil of Dhule district, to collect germplasm of small millets. Dhule district forms border with Gujrat in the West side and M.P. in the East and North directions. Satpura hill ranges, sub tropical climate, two westward flowing rivers, Tapi and Narmada and tribal population to the extent of 45% make the district geographically distinct. Among all tahsils of Dhule, Sakri tahsil is inaccessible with Sahyadri ranges. More population in the tahsil is belonging to Konkani tribe.

Survey and collection:

Ethnobotanical principles were followed for collection of these two small millets in different parts of the Sakri tahsil. Accession numbers were given to the samples and their passport information was recorded separately. For biochemical analysis total carbohydrates were extracted by method of Hegde and Hofreiter (1962) and estimated by employing the method of McCready *et.al.* (1950). The proteins were measured by Lowry *et.ai.*, (1951). The method of Harding and Maclean (1916) was employed for total amino acids. All the accessions along with the passport information were deposited at Botany department, M.J.P.V.Arts, Commerce & Shri.V.K.Kulkarni Science College Dhadgaon, Tal, Akrani, Dist: Nandurbar.(M.S.)

RESULTS AND DISCUSSION:

During a small millet germplasm collection expedition it was found that *S. glauca* is popular small millet in study area. The millet is known by the names Bhadi, Bhadli, Padla and Padli in different parts of tahsil. *S. glauca* differs from foxtail millet in inflorescence characters. Its inflorescence is sea green in colour turning to yellow on maturity. It has bigger and more compact spikelets. The inflorescence of *S. glauca* is awnless, while that of *S. italica* is with awns. The authors could collect two distinct landraces based on the character of cooking quality. One landrace called Chikni bhadi is sticky, while the other landrace called Bhadi is non-sticky, as in the case of Japonica and Indica rice varieties, the pudding of Chikni bhadi is paste like, while that of Bhadi is normal with intact grain.

In the Table-1 biochemical analysis reveals the contents of total carbohydrates, insoluble proteins and total amino acids of the grains of *S. glauca* landraces and *B. ramosa*. The total carbohydrate content of Chikni bhadi was 32 percent, while that of Bhadi was 50 percent. The insoluble proteins content was found to be higher (5.68 %) in Chikni bhadi than in Bhadi variety (4.5 %). There was however, very little difference in total amino acid content of the two landraces. The tribals prefer pudding of Bhadi in dinner. According to them it is more palatable and nutritious. The pudding made of Bhadi is given to the patients suffering from fever and also to lactating mothers. They also said that Bhadi would perform and yield better than foxtail millet (Rala) under severe drought conditions. Similar observation was made by Kimata *et. al.* (2000) in South India. However, the area under the cultivation of Bhadi in the Sakri tahsil is less as compared to the area under the cultivation of Barti (*Echinochloa frumentacea* Blat.&McCann.).

The cultivation of *B. ramosa* is restricted to only one village called Amla, of Sakri tahsil of the district. It is grown as mixed crop in upland rice fields. The grains of *B. ramosa* called Sava by tribals. It is utilized in making pudding, roti and kheer (sweet dish). Its total carbohydrate content was 40 percent. The contents of insoluble proteins and total amino acids were 3.64 % and 0.50 % respectively (Table-1). The restricted area of cultivation, cultivating as a mixed crop and less importance give to the utilization of the grain show that *B. ramosa* is not undergone proper domestication process in Nandurbar district. On the other hand the domestication process of *S. glauca* continued uninterrupted leading into its cultivation in pure strands. Further the availability of two distinct races and cultivation in Sakri taluka of Dhule district, support the view that, the domestication of *S. glauca* in Dhule district, has occurred simultaneously along with the process in South India. However the mimics and associated weeds of *S. glauca* and *B. ramosa* are yet to be collected from the district. Looking to palatability of the grain and better performance in low soil moisture regimes, it is important to introduce the cultivation of *S. glauca* in other hill and dry land agro ecosystems of South Asian Countries. The presence of sticky and non-sticky varieties in this species will help in its introduction into other parts of Asia.

REFERENCES:

- Chandra, U., and M. N. Koppa (1990). Diversity and domestication of minor millet species in Indian sub-continent. *Indian Journal of Plant Genetic Resources* 3 (2): 47-58.
- Harding, V. J. & R. M. Maclean (1916). A colorimetric method for the estimation of Amino acids and Nitrogen. II Application to the hydrolysis of proteins by pancreatic enzymes. *J. Biol. Chem.* 24 : 503-517.
- Hedge J. E. and Hofreiter B. T. (1962). In : *Carbohydrate chemistry*. 17 (Eds, Whistler R. L. and BeMiller, J.N.) Academic Press, New York.
- Kimata, M., E. G. Ashok and A. Seetharam (2000). Domestication, cultivation and utilization of two small millets, *Brachiaria ramosa* and *Setaria glauca* (Poaceae), in South India. *Eco. Bot.* 54 (2) : 217-227.
- Lowry, O. H., N. J. Rosbrough, A. L. Farr and R. J. Randal (1951) : Protein measurement with the Folin - phenol reagent. *J. Biol. Chem.* 193 : 265-275.
- McCready, R. M., J. Guggolz, V. Silveira and H. S. Owens (1950). Determination of starch and amylase in vegetables. *Anal. Chem.* 22 :1156-1158.

Table-1 Total carbohydrates, insoluble proteins, total amino acids levels in *S. glauca* & *B. ramosa* land races grown in Sakri Tahsil of Dhule district of Maharashtra state.

Landrace	Insoluble Proteins g/100g	Total Amino acids g/100g	Total Carbohydrate g/100g	Remark
<i>Setaria glauca</i>				
Bhadi	4.56	1.68	50.0	Bhat non-sticky and palatable.
Chikni bhadi	5.68	1.80	32.0	Sticky and pasty.
<i>Brachiaria ramosa</i> (Sawa)	3.64	0.50	40.00	Grains are white and some are black coloured.

(a) (b) (c) (d)

Fig. 1-Foxtail millets:

- (a) Burali rala
- (b) Rala
- (c) Bhadi
- (d) Chikni bhadi

]

Fig.2- Bhadi under cultivation.

(a)

(b)

Fig.3- Showing a) Sava B.ramosa

b) Sava cultivation along the hill slope as mixed crop with rice.